

ქალაქ გორის საბჭოთა ტოპოგრაფია

კუძღვნი დედას, აკად. ინესა მერაბიშვილს,
გორის საბატო მოქალაქეს

ირინე გვიამაშვილი

საკვანძო სიტყვები: სტალინის კულტი, სტალინის მუზეუმი, გორი, ურბანული დიზაინი, XX საუკუნის არქიტექტურა

იოსებ სტალინმა, მშობლიურ ქალაქ გორში საკუთარი მემორიალის შექმნაზე ზრუნვა მოსკოვში, წითელ მოედანზე ლენინის მავზოლეუმის დასრულების შემდეგ დაიწყო. თუ ლენინის მემორიალი მის გარდაცვალებას მიეძღვნა, სტალინის მემორიალს საბჭოთა ლიდერის დაბადება უნდა აღენიშნა. მე-20 საუკუნის გორის ურბანული განვითარება იმ სახლის ირგვლივ დაიგეგმა, სადაც სტალინი დაიბადა. ქალაქი გორი ამ მემორიალით საერთოს პოვნებს მსოფლიოს იმ ქალაქებთან, სადაც XX საუკუნეში ქალაქის სხვადასხვა უბნის ერთმანეთთან დასაკავშირებლად ან საკულტო შენობების ირგვლივ, გრანდიოზული ურბანული ცვლილებები განხორციელდა. 1935-36 წლებში, არქიტექტორ ნეპრინცევის პროექტის მიხედვით, ქოხი, სადაც სტალინი დაიბადა, აღადგინეს და გადააკეთეს, როგორც ახალი საკრალური ადგილი. აგურის ამ პატარა საცხოვრებელ შენობას დაადგეს მარმარილოს სვეტებითა და დეკორირებული ფრიზებით გამშვენებული, ბერძნულ-რომაული ტაძრის მსგავსი, დამცავი პავილიონი, რომელზეც შუა საუკუნეების ქართული ორნამენტებიცაა გამოყენებული. სტალინის მუზეუმი კი, რომელიც 1956 წელს ამ ქოხის უკან აშენდა (არქიტექტორი არჩილ ქურდიანი), თავისი მაღალი კოშკითა და სტალინისადმი მიძღვნილი ექსპოზიციით, რიტუალური გზის ვიზუალური და არსობრივი ნიშნული გახდა, რომელიც ქალაქ გორში სტალინის კულტის გარშემო შეიქმნა.

ნაშრომი გამოსაცემად თითქმის მზად იყო, როცა თანამედროვე საქართველოში სტალინის კულტის ირგვლივ ფართომასშტაბიანი დისკუსია ისევ დაიწყო. იგი თბილისის წმინდა სამების საკათედრო ტაძარში ახლახან შეწირული წმინდა მატრონა მოსკოველის ხატზე სტალინის გამოსახულებამ გამოიწვია. საზოგადოება ორად გაიყო. ერთი ნაწილი თავს შეურაცხყოფილად თვლიდა, მეორე კი ნორმალურად მიიჩნევდა სტალინის გამოსახულების ხილვას საეკლესიო სივრცეში. საზოგადოების ერთი ნაწილის ასეთი მიმდებლობა გასაკვირი არ არის, თუ გადავხედავთ მე-20 საუკუნის დასაწყისში სტალინის კულტის კონსტრუირების პროცესსა და ბუნებას.

პოლიტიკური ფონი: კულტის ჩამოყალიბება

მეოცე საუკუნის დასაწყისი არის დრო, როდესაც რელიგიასა და პოლიტიკას, ეკლესიასა და სახელმ-

წიფოს შორის გაიმიჯნა კავშირი და პოლიტიკურმა იდეოლოგიამ (რომელსაც ასევე „სულიერ კულტურასაც“ უწოდებდნენ) რელიგიური იდეოლოგია მეტ-ნაკლებად ჩაანაცვლა.¹ რელიგიური, მეტადრე, ქრისტიანული წარსულის ნგრევის იდეით გამსჭვალული საბჭოთა მოქალაქეებისთვის საჭირო გახდა რწმენის ახალი სიმბოლოების, კულტების შექმნა. „საბჭოთა ადამიანის წინააღმდეგ საბჭოთა კავშირის იდეოლოგებმა ორმაგი ტაბუ გამოიყენეს, მბრძანებელთა ტაბუ (ცოცხალი ღმერთი სტალინი და შემდეგ ყველა მომდევნო ცეკას მდივანი) და მკვდრების ტაბუ (ლენინის მუშია)“.²

1924 წლის იანვარში, ლენინის გარდაცვალებისთანავე, სტალინმა პარტიის ბელადის - ლენინის კულტის შექმნა დაიწყო. მიღებულ იქნა გადაწყვეტილება ლენინის ცხედრის მუმიფიცირების შესახებ, რათა იგი მოთავსებულიყო კრიპტაში, სადაც მნახველები ჩასვლას შეძლებდნენ. მავზოლეუმის აშენება

1 შადური, მარქსიზმი, 1948, გვ. 110; Adamson, Fascism, 2014, pp. 43-73; Callaway, Religion.

2 ფანჯიკიძე, ქართული, 2021, გვ. 303.

ალექსეი შჩუსევი (1873-1949),³ ცნობილ არქიტექტორ-სა და რეჟიმისტვის მისაღებ და სანდო ფიგურას დავება. შჩუსევი დამატებით მიიღო ბრძანება აკლ-დამაზე გაკეთებულიყო სამთავრობო ტრიბუნა, რაც მასებს ტრიბუნაზე მდგომ სტალინთან მისაღმების შესაძლებლობას მისცემდა. შესაძლოა ეს პრაქტიკა საეკლესიო ტრადიციასაც უკავშირდებოდეს, როცა სამარხზედა საკურთხევის ამბიონზე მდგომი მღვდელი მრევლთან კომუნიკაციას ახდენს.⁴ ამგვარი ტრიბუნით სტალინი საკუთარი კულტის შესაქმნელად საფუძვლის მომზადებას შეუდგა. ლენინის კულტისგან განსხვავებით, სტალინის კულტი ცოცხალი კაცის კულტი იყო. ახალი კერპის მოვლინებას ზურგს უმაგრებდა ქართულ ლიტერატურასა და ხელოვნებაში დაკვეთითა და წახალისებით შექმნილი ნაწარმოებები, რომლებიც სტალინის დაბადებას ადიდებდნენ.⁵

ქართველი მხატვრის, ირაკლი თოიძის (1902-1985) ნახატზე, რომელმაც სტალინის დავალებით შოთა რუსთველის პოემის საიუბილეო გამოცემისთვის შეასრულა „ვეფხისტყაოსნის“ ილუსტრაციები⁶ და მოგვიანებით, მეორე მსოფლიო ომის პერიოდში შექმნა საბჭოთა კავშირის ყველაზე პოპულარული პროპაგანდისტული პლაკატი „დედა-სამშობლო გვეძახის!“ (Родина-мать зовёт!), გამოსახულია ქართლის სიმბოლური დედა, ერის დედა. ახალგაზრდა ქალი ჩვილით გორის ციხის ფონზეა წარმოდგენილი⁷ (სურ. 1). საბჭოთა ეპოქის გამორჩეული პოეტის, გიორგი ლენინის სტროფები შეიძლება მოვიხმოთ: „კლასთა ბრძოლების დიდი სარდალი ქართლის მიწაზე იბადებოდა...“

ეჭვგარეშეა, რომ სტალინის პიროვნების განდიდების ბენიტში, ეს სურათი სტალინისა და მისი დედის, როგორც ქართლის დედის დაბადებას ეხმიანებოდა. ლენინის ლექსი ასე გრძელდება: „არც ყრმა, არც გმირი და არც მესია, – ქვეყანა ახლად იბადებოდა!...“⁸ ამ ახლად დაბადებული ქვეყნის მშენებლობა სტალინის გაღმერთების ფონზე მიმდინარეობდა (სურ. 2).

ადრეული საბჭოთა პროპაგანდა მიზნად ისახავდა ახალი ერის ჩამოყალიბებას. „კულტურამ გაწყვიტა კავშირი წარსულთან და უარყო წარსულის მემკვიდრეობა, ის ხელახლა იბადებოდა, თითქოს ვაკუუმში იყო“.⁹ როგორც სხვა ტოტალიტარული რეჟიმების ისტორიაში, საბჭოთა ლიტერატურამაც, გამომსახველ ხელოვნებასთან ერთად, უმნიშვნელოვანესი ადგილი დაიკავა საბჭოთა სისტემის ფორმირებაში. ხელოვნების გამოხატვის ყველაზე მონუმენტური და მძლავრი ფორმის - არქიტექტურის, საკუთარი ძალაუფლების იარაღად გამოყენება მე-20 საუკუნის ყველა დიქტატორული სახელმწიფოსთვის დამახასიათებელი გახდა.⁹

ურბანული დიზაინი და არქიტექტურა განიხილებოდა, როგორც საზოგადოებაზე ღრმა ზეგავლენის მქონე საშუალება, რადგან მას უდიდესი მნიშვნელობა ენიჭებოდა ახალი ტიპის საზოგადოების ფორმირებისას. როგორც ჰარალდ ბოდენშატი აღნიშნავს, „ურბანული დიზაინი ემსახურებოდა რეჟიმების ლეგიტიმაციას, შეთანხმების მიღწევას და ძალაუფლების, ეფექტურობისა და სისწრაფის დემონსტრირებას“.¹⁰ სტალინის დევიზი „ფორმით ეროვნული და

3 Chmelnizki, Architect, 2021, p. 25.

4 Brown, The Cult, 2014. ამავე დროს, საყოველთაოდ ცნობილი ფაქტია, რომ სტალინი მღვდლობისთვის ემზადებოდა და თეოლოგიური განათლება ჰქონდა მიღებული ჯერ გორის სასულიერო სასწავლებელში, შემდეგ კი თბილისის სასულიერო სემინარიაში.

5 ლენინიძე, სტალინი, 1936, გვ.36; რეხვიაშვილი, ღმერთი, 2021.

6 რუსთაველი, ვეფხისტყაოსანი, 1937.

7 სამწუხაროდ, მოსე და ირაკლი თოიძეების სახლ-მუზეუმმა ვერ მომაწოდა დამატებითი ინფორმაცია ამ ნამუშევრის შესახებ. უცნობია, თუ სად არის ის დაცული.

8 Paperny, Architecture, 2002, p. 13.

9 ავანგარდიზმი და კონსტრუქტივიზმი, თავისი ფორმალისტური ბუნებისა და იდეოლოგიური მნიშვნელობის ნაკლებობის გამო, მიუღებლად იყო მიჩნეული. მხოლოდ ნეოკლასიკური სტილი იქნა არჩეული როგორც ერთადერთი შესაფერისი მიმდინარეობა საბჭოთა საზოგადოებასთან კომუნიკაციისთვის. იხ.: Джаншеридзе, Кинцпурашвили, Архитектура, 1958, с. 8. ბორის გროისის სიტყვებით: „ოფიციალური საბჭოთა კულტურისათვის, რომელიც აქცენტს რეალიზმზე აკეთებდა ავანგარდიზმი ესტეტიურ თვალსაზრისით მიუღებელი იყო“, იხ.: Groys, Foreword, 2002, p. xvi.

10 Bodenschatz, Urban, 2014, p. 389.

შინაარსით სოციალისტური“ (Национальная по форме, социалистическая по содержанию)¹¹ დაინერგა, რათა ხალხებს გაეაქტიურებინათ თავიანთი ეროვნული ბმები საბჭოთა იმპერიასთან.¹² ეს უფრო მეტად აქტუალური იყო მცირე რესპუბლიკებისთვის, ვიდრე დომინანტური რუსეთისათვის (რუსეთის საბჭოთა არქიტექტურაში ეროვნული ფორმები მინიმალურ დონეზე იყო მოხმობილი, რადგან, შენობების გრანდიოზული მასშტაბებიდან გამომდინარე, ისინი უბრალოდ უხილავი რჩებოდა). მსგავსი ტენდენციები გამოჩნდა სხვადასხვა სახელმწიფოთა არქიტექტურაში, როგორც ეროვნული რეაქცია შემოსული ფორმებისა და სტილის წინააღმდეგ.¹³

საქართველოში ეროვნული ფორმებისადმი ინტერესი, ნეოკლასიკური არქიტექტურის ფარგლებში, ათწლეულებით ადრე დაიწყო, ვიდრე სტალინის ამპირის სტილი¹⁴ დამკვიდრდებოდა. ეგრეთ წოდებული „ქართული სტილის“ დაბადება პროვოცირებული იყო ქართული და სომხური არქიტექტურული ძეგლების შესახებ გერმანელი არქიტექტორის დევიდ გრიმის 1859 წლის პუბლიკაციით. იდეა რუსეთის იმპერიაში განვითარდა.¹⁵ მაგრამ, საბჭოთა პერიოდის ქართვე-

ლი ხელოვნებათმცოდნეები მხოლოდ ფრაგმენტულად შეეხნენ ამ საკითხს და აღნიშნეს, რომ მეფის რუსეთში აღნიშნულ ტენდენციებს რეალური პერსპექტივები არ გააჩნდა.¹⁶

1934 წელს, საბჭოთა არქიტექტორთა კავშირის ანალოგიურად, საქართველოს არქიტექტორთა კავშირი შეიქმნა.¹⁷ ოფიციალურად ამ კავშირის შექმნის მიზანი იყო, მხარში დასდგომოდნენ სოციალიზმის ეპოქისთვის შესაფერისი არქიტექტურის შექმნას და ქალაქებში ურბანული განვითარების მიმდინარე ინტენსიურ პროცესებს. ხელოვნების ყველა დარგის მიხედვით დაარსებული კავშირების შექმნის მთავარ იდეას კი სინამდვილეში, პროფესიონალებისა და მათი იდეების ტოტალური კონტროლი წარმოადგენდა. სსრკ არქიტექტორთა კავშირს მოსკოვში და მის ანალოგებს რესპუბლიკებში მინიჭებული ჰქონდათ უფლება ეკონტროლებინათ დამკვიდრებული არქიტექტურული სტილი. საყოველთაოდ მიღებული პრაქტიკა იყო, რომ სტალინი და მისი უახლოესი გარემოცვა ერთპიროვნულად იღებდა გადაწყვეტილებას, რა უნდა აშენებულიყო, როგორ და ვის მიერ.¹⁸ კომპარტიის წევრი ხელოვნებათმცოდნეები კი წერდნენ, რომ

11 Щусев, Национальная, 1940, с. 53-57; Сталин, О политических, 1952, стр. 138; Джанберидзе, Кинцурашвили, Архитектура, 1958, с. 6; Мойзер, Хмельницкий, Три, 2021, с. 7-18.

12 „კომუნისტურ-ბოლშევიკური იდეები და ახალი სიმბოლოები ხალხს მიეწოდებოდა იმ ფორმით, რომელიც მასში დადებით განცდებთან იყო დაკავშირებული და თავისად აღიქმებოდა. ეს ეხმარებოდა „ახალ რელიგიას“ ადამიანთა ფსიქიკას დაუფლებოდა“. გენგიური, სტალინის, 2012, გვ. 235.

13 ნეოსმალური სტილი, იხ.: Bozdogan, Modernism, 2001; ნეოიტალიური სტილი, იხ.: Ghirardo, Inventing, 2004, pp. 96-112; ნეოსერბული, ნეორომანული და სხვა, იხ.: Gunzburger, Damjanovic, Conley, Capital, 2010; განსაკუთრებული ყურადღება უნდა დაეთმოს საელჩოების არქიტექტურას, სადაც ეროვნული ფორმები წარმოადგენს ეროვნული იდენტობის გამოხატულებას, იხ.: Kezer, Ankara, 2010, pp.124-139; Zelef, A Hidden, 2017, pp.161-196.

14 თბილისის ღვინის ქარხანა #1 აიგო 1894-96 წლებში, ქართული საეკლესიო არქიტექტურის ფორმებითა და დეკორაციებით, იხ.: კიკნაძე, ჰენრიკ, 2019, გვ. 66-71; სომხური ნერსესიანული ლიცეუმი თბილისში აიგო 1909-11 წლებში სომხური არქიტექტურული ფორმებით, იხ.: ბერიძე, თბილისის, 1963, გვ. 94.

15 Grimm, Monuments, 1859; ხოშტარია, ნაცვლიშვილი, საეკლესიო, 2016, გვ.12-15; მათი დაკვირვებით, „მოთხოვნილება ეროვნულ არქიტექტურულ სტილზე თავს იჩენს მხოლოდ მაშინ, როცა ბრძოლა ეროვნული თვითგადარჩენისთვის მეტ-ნაკლებად სისტემური სამოქმედო პროგრამის ხასიათს იღებს და მასში კულტურულთან ერთად პოლიტიკური ელემენტებიც ჩნდება“, იქვე, გვ. 14-15.

16 Джанберидзе, Кинцурашвили, Архитектура, 1958, с. 6.

17 იქვე, с. 9.

18 სტალინის, როგორც თავისი ეპოქის მთავარი არქიტექტორის ვიზუალიზაცია მოხდა ასევე ერთ-ერთ მის პორტრეტში. კონსტანტინ ფინიგენოვის (1902-1989) ფერწერული ტილოს „კომუნიზმის ბრწყინვალე არქიტექტორი სტალინი კომუნიზმის დიადი შენობების გეგმებზე მუშაობისას კრემლში“ (შესრულებულია 1950-იან წლები). რეპროდუქცია გამოაქვეყნა პაპერნიმ (იხ.: Paperny, Architecture, 2002, pg.183), სადაც იგი მოიხმობს ასევე ერთ ლეგენდას იმის საილუსტრაციოდ, თუ რაოდენ გავლენიანი იყო სტალინი მშენებლობებზე, როცა ერთი შენიშვნით არქიტექტორებსა და ინჟინრებს ერთ ღამესა თუ ერთ კვირაში ერთ-ერთ შენობაზე შპილის დადგმა მოუწიათ. იქვე, გვ. 90.

„პარტიის სახელმძღვანელო მითითებებს უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა იმ შემოქმედებითი პრობლემების გადასაჭრელად, რომელიც ამ პერიოდში ფორმალისტური გავლენის დასაძლევად მთელი საბჭოთა არქიტექტურის წინაშე იდგა“.¹⁹

საბჭოთა კავშირი არ იყო გამონაკლისი, სადაც შემოქმედებითობის პრობლემები არსებობდა. ზოგადად, დიქტატურები ზღუდავენ ექსპერიმენტებს და მოითხოვენ ფართო მასებისთვის დამახასიათებელი, კარგად დამკვიდრებული ფორმების გამოყენებას. სტალინის ასევე უყვარდა ნეოკლასიკური აღორძინება, რომელმაც სსრკ-ში ახალი განმარტება მიიღო, „სტალინის ამპირის სტილი“ ეწოდა. მონუმენტურობას, გრანდიოზულობასა და სიმდიდრეს უნდა შეექმნა ძლიერი გავლენა პროლეტარიატზე, ქონების არმქონე ადამიანებზე, რათა მათ ერწმუნათ, რომ ისინი ძლიერნი იყვნენ და კეთილდღეობაში ცხოვრობდნენ. საბჭოთა არქიტექტურას თავის თავში უნდა მოეცვა ახალი საინჟინრო და სამშენებლო მიღწევები, ეროვნული არქიტექტურული ტრადიციები, გაერთიანებული მსოფლიო არქიტექტურულ პრაქტიკასთან. საბჭოთა მეცნიერებს კი უნდა დაეწერათ, რომ კონკურსებმა გადამწყვეტი როლი ითამაშეს ახალი საბჭოთა არქიტექტურის, მისი შემოქმედებითი, მხატვრული პრინციპების ჩამოყალიბებაში.²⁰

მეორე საკითხია, რამდენად რეალური იყო ეს კონკურსები? თამამად შეიძლება ითქვას, რომ ეს ასე არ იყო. ის ფაქტი, რომ ჟიური, პროფესიონალი არქიტექტორების ნაცვლად, პარტიული მუშაკებისგან იყო დაკომპლექტებული, მეტყველებს იმაზე, რომ

„კონკურსის“ ამოცანა იყო ამ სფეროში სახელმწიფო იერარქიის შექმნა და მასზე ტოტალური კონტროლის განხორციელება. 1933 წლიდან არქიტექტურა გახდა მეტოქეობის საგანი სსრკ-ს, გერმანიასა და იტალიას შორის, მას შემდეგ, რაც მოსკოვში მიიღეს გადაწყვეტილება საბჭოების სასახლის აგების თაობაზე.²¹ ეს იყო ბორის იოფანის (1891-1976) კონკურსის შედეგად გამარჯვებული პროექტი. წრიული პირამიდული სტრუქტურა დაგვირგვინებული იყო ლენინის გიგანტური (50-75 მეტრი) ქანდაკებით.²²

გორი: ურბანული განვითარება, საკრალური სივრცის მშენებლობა

1926 წლის 15 სექტემბრის წერილით, რომლითაც გორელი მოქალაქე ქალაქის განათლების განყოფილებას მიმართავს, ითხოვს გორის კვირაცხოვლის ეკლესიის დანგრევას და მიზეზად სანიტარიულ მდგომარეობას ასახელებს. თხოვნა, სავარაუდოდ, მალევე შესრულდა. ჩვენ თითქმის არაფერი ვიცით ამ ეკლესიის შესახებ, გარდა იმისა, რომ მას „უძველესი“ წარწერა ამკობდა და რომ ეს ეკლესია იდგა ძველი კვირაცხოვლობის ქუჩაზე, იმჟამად სტალინის ქუჩაზე.²³ სწორედ ამ ქუჩაზე, მეფის რუსეთის დროს, როდესაც გორი ტფილისის გუბერნიაში შედიოდა, დაიბადა იოსებ სტალინი, ოფიციალური ვერსიით 1879 წლის 21 დეკემბერს.²⁴

1934 წელს კომუნისტური პარტიის ამიერკავკასიის სამხარეო კომიტეტმა გამოაცხადა იმ სახლის მემორიალად გადაკეთების გადაწყვეტილება,²⁵

19 Джанберидзе, Кинцурашвили, Архитектура, 1958, с. 9; Groys, Foreword, 2002, pp.xv-xvi.

20 იქვე, с. 8.

21 Boneschatz, Urban, 2014, p. 382-383.

22 ფიოლია, საბჭოების, 1936, გვ. 4; საბოლოოდ, საბჭოების სასახლე არ აშენდა, ოფიციალურად მეორე მსოფლიო ომის გამო. როგორც ჩანს ის არასოდეს გამხდარა სტალინისთვის პრიორიტეტი, არამედ ეს იყო პროექტი, რომლითაც სტალინი გამუდმებით „თამაშობდა“. იხ.: Хмельницкий, Сталин, 2004.

23 მოქალაქე, ეკლესიის დანგრევასთან ერთად, ითხოვდა წარწერის მოხსნას და მუზეუმში გადატანას, რადგან წარწერას ფრიად მნიშვნელოვნად აღიარებდნენ თედო ჟორდანიას, ეპისკოპოსის კირიონი და ისტორიკოსები. რომელ მუზეუმში გადაიტანეს აღნიშნული წარწერა იანი ქვა და არსებობს თუ არა ამ ეკლესიის აღწერილობა, მომავალი კვლევის საგანია. იხ.: სეა, გორი, 1926, 15 სექტემბერი.

24 ნათლობის ჩანაწერის მხედვით, დაბადების დღედ დეკემბრის 6 (18), 1878-ია აღნიშნული. სტალინი თავდაპირველად სწორედ ამ დაბადების დღეს უთითებდა, მოგვიანებით კი შეცვალა ცრუ თარიღით, რომელიც ოფიციალურად დამკვიდრდა, იხ.: ვაჭარაძე, ქარცივაძე, სტალინის, 2020.

25 Bakradze, Past, 2021, გვ. 9. 1935 წელს კერძო პირებისგან გამოსყიდულ იქნა სახლის გარშემო მომიჯნავე შენობები, იხ.: სეა, გორი, ფონდი #6, საქმე #58, ფურც. 7.

სავარაუდოდ, ეს ლავრენტი ბერიას ინიციატივა იყო.²⁶ მე-19 საუკუნის მეორე ნახევარში, აგურითა და რიყის ქვით ნაგები ტიპური სახლი (7x7 მეტრი) ქალაქის ცენტრის გარეთ, ღარიბი მოქალაქეების უბანში იდგა. თბილისში, საქართველოს ეროვნულ არქივში დაცულია ამ სახლის ანაზომები და გრაფიკული მასალები, რომელიც 1936 წელსაა გაკეთებული.²⁷ სახლის რესტავრაცია და მასზე დამცავი პავილიონის აშენება არქიტექტორ მიხეილ ნეპრინცევს (1877-1962) დაევალა.²⁸ ეს არის ანტიკური ტაძრის ტიპის ნაგებობა, ოთხივე ფასადზე გახსნილი მარმარილოს სვეტებით, რომლებიც დეკორატიული ფრინგებით გვირგვინდება, რაც ტრადიციულ ქართულ ორნამენტულ მოტივებზეა შესრულებული (სურ. 3, 7). ძნელია იმის გარკვევა, თუ რა სახის სახელმწიფო დაკვეთა მიიღო არქიტექტორმა, მაგრამ ფაქტია, რომ ახალი საკრალური სივრცის შესაქმნელად ყველა ის პირობა დააკმაყოფილა, რაც საბჭოთა არქიტექტორს მოეთხოვებოდა.²⁹ ძველი ეკლესია, რომლის სახელსაც ქუჩა ატარებდა დაინგრა. სტალინის ქუჩაზე მისი სახელობის ტაძარი იქმნებოდა და მასში სტალინის დედა პირადად იყო ჩართული.³⁰ გორის ურბანული განვითარებისათვის არქიტექ-

ტორმა ლონგინოზ სუმბაძემ (1908-1984) თავდაპირველად უტოპიური იდეები წამოაყენა. ის გეგმავდა, რომ გორის ციხის პლატოს ცენტრში აღმართა რევოლუციის მებრძოლთა დიდი მონუმენტი. მონუმენტის წამყვანი თემა სტალინის როლის დემონსტრირება უნდა ყოფილიყო. პროექტით გათვალისწინებული იყო მუზეუმის შენობის გორის ციხეზე აშენება. სუმბაძის პროექტის კიდევ ერთი წინადადება ძველი ქალაქის ტერიტორიაზე დიდი მოედნის მოწყობას ეხებოდა, ფერდობზე ამფითეატრით, პარკებითა და შადრევნებით. მოედანზე საბჭოთა აღლუმები გაიმართებოდა. ქალაქის დომინანტი გორის ციხე კი, იმ უბანს, სადაც სტალინის სახლი დგას, ქუჩით დაუკავშირდებოდა. უბანი კი იმავე მდგომარეობაში უნდა ყოფილიყო შენარჩუნებული, როგორც ის იყო სტალინის ბავშვობაში. ამ იდეით მომავალი თაობებისთვის უნდა შეეხსენებინათ, რა გარემოში იშვა მათი ბელადი.³¹ აღნიშნული გეგმა არ განხორციელებულა. ლენინის პროსპექტს (ახლა სამეფო ქუჩა) ქალაქ გორში არასოდეს მინიჭებია განსაკუთრებული მნიშვნელობა. ვერც გორის ციხის, როგორც ქალაქის დომინანტური ნიშნულის დაჩრდილვა მოხერხდა.³² ციხე ხელუხლებლად

26 ბუხნიკაშვილი 1940 წელს და სუმბაძე 1950 წელს წერდნენ, რომ სტალინის სახლი ბერიას ინიციატივითა და საქართველოს კომპარტიის ცენტრალური კომიტეტის გადაწყვეტილებით აღდგა, იხ: ბუხნიკაშვილი, გორი, 1940, გვ. 96; Сумбадзе, Гори, 1950, გვ. 60. მოგვიანებით, ბერიას დაპატიმრებისა და სიკვდილით დასჯის შემდეგ მისი სახელი ფაქტობრივად წაიშალა ისტორიიდან. სუმბაძის წიგნი, რომელიც საქართველოს პარლამენტის ეროვნული ბიბლიოთეკის საიტზეა გაცემული, თვალსაჩინო მაგალითია: 46-ე და მე-60 გვერდებზე ბერიას სახელი ლურჯი მელნითაა გადაშლილი, ისე რომ არ იკითხებოდეს. https://dspace.nplg.gov.ge/handle/1234/413018?mode=full&fbclid=IwAR3_EoS90UMHQH902AD4aHsLfNzunFjZ9IXNj-%207nA_yaLZLry0dbVxz5VuU

27 საქართველოს ეროვნული არქივი (შემდეგში სეა), თბილისი, ფონდი 30, ანაწერი 4-1, საქმე #1297; რესტავრაციამდელი სახლის ჩანახატები შეასრულა ლონგინოზ სუმბაძემ, სახლი დასავლეთი ფასადით გამოდიოდა ქუჩაზე. იხ: Сумбадзе, Гори, 1950, с. 6, 36. სახლის დაზიანებულ საძირკველს რესტავრაცია 1951 წელს ჩატარდა, იხ.: სეა, გორი, ფონდი 6, საქმე #302, ფურც. 31.

28 ბერიძე, თბილისის, 1963, გვ. 175; გერსამია, არქიტექტორი, 2013.

29 პავილიონი, რომელიც სახლის გარშემოა აშენებული, მართკუთხა გეგმარების ღია, სვეტებით გახსნილი სტრუქტურაა. ოთხივე მხარეს განლაგებული მასიური კუთხეები იკავებს ანტაბლემენტს, როგორც ტრიუმფალურ თაღებზე, მაგრამ თხელი და მაღალი მარმარილოს სვეტები ოთხსავე ფასადზე შენობას ბერძნულ-რომაული ტაძრის იერს ანიჭებენ. შენობის კედლები ყვითელი მარმარილოს ფილებითაა მოპირკეთებული, სვეტები ნაცრისფერი მარმარილოსია. ანტაბლემენტზე უხვადაა დეკორირებული ორი რიგი კარნიზებით, სადაც ქართული ჩუქურთმის მოტივებია ჩართული. პავილიონის იატაკი შავი და ნაცრისფერი მარმარილოს შახმატისებურად დაგებული ფილებითაა გაწყობილი, რაც, სავარაუდოდ, მინიშნებაა სტალინის საყვარელ თამაშზე.

30 ადგილობრივების თქმით, ჯულაშვილების ოჯახი ოთახს ქირაობდა სარდაფში. არსებობს ასევე მოსაზრება, რომელიც თსუ პროფესორმა ბონდო კუპატაძემ გამოიხარა, რომ ეს სახლი იყო სრული ფიქცია, რამეთუ როდესაც სახლ-მუზეუმის გახსნა გადაწყდა სახლი აღარ არსებობდა და სავარაუდოდ ის 1920 წლის მიწისძვრამ შეიწირა.

31 სუმბაძე, გორი, 1936, გვ. 39-41.

32 სუმბაძემ მოგვიანებით აღიარა ისტორიული ციხის უპირატესობა, თავის მონოგრაფიაში ის წერდა, რომ „ამიერიდან გორს უნდა ჰქონდეს ორი ღირსშესანიშნაობა“, იხ.: Сумбадзе, Гори, с. 72.

დარჩა, ახალი პროსპექტი კი დაიგეგმა სამხრეთის მიმართულებით, როგორც ეს მოგვიანო, 1939 წლის გენგეგმაზე ჩანს.³³ საბოლოო გენგეგმა დამტკიცდა 1950 წელს (ორივე პროექტი ეკუთვნის არქიტექტორებს - ლონგინომ სუმბაძესა და ბეჟან ლორთქიფანიძეს (1908 – 1969)).³⁴ ამავე პერიოდში გაფართოვდა მუზეუმის ტერიტორია.³⁵

საქართველოს საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკის მინისტრთა საბჭოს 1947 წლის 14 ოქტომბრის #1060 გადაწყვეტილებით (ოქმი N 155),³⁶ ახალი მუზეუმის ასაშენებლად 24 სახლი უნდა დანგრეულიყო. 39 ოჯახს შესთავაზეს მიწის ნაკვეთი, თითოეულს 400 კვადრატული მეტრი, უფასო სამშენებლო მასალა, ტრანსპორტი და სტანდარტული საპროექტო გეგმა მათი სახლების მშენებლობისთვის.³⁷

გორის ურბანული დიზაინის კიდევ ერთი პროექტი 1952 წელს განხორციელდა, როდესაც სტალინის სახლის სამხრეთით მთელი კვარტალი აიღეს, რაც გარდაიქმნა სტალინის გამზირის გაგრძელებად.³⁸ დაანგრეს სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხეში მდგარი ბიბლიოთეკის შენობა, რომლის ადგილასაც პარკი გაშენდა.³⁹

შედეგად გაჩნდა ახალი ქუჩა (სურ. 4). პავლიონი „შეტრიალდა“ ფართო და გრძელი გამზირისკენ, რომელსაც რამდენიმე ახალი მონუმენტური ნაგებობა აყალიბებს: სასტუმრო „ინტურისტი“ (1956, არქიტექტორები: არჩილ ქურდიანი და ქეთევან ფორაქიშვილი-სოკოლოვა), ფოსტის შენობა (1950-იანი წლები), ადმინისტრაციული შენობა (1952-56, არქიტექტორი: მიხეილ შავიშვილი)⁴⁰ სავაჭრო ცენტრი „უნივერსალი“ (1955, არქიტექტორი მურთაზ ჩაჩანიძე).

გამზირის ბოლოს, მდინარე მტკვარზე, აიგო ახალი ხიდი (დასრულდა 1958 წელს, არქიტექტორი: ლონგინომ სუმბაძე). მთავარი გამზირი, მდინარის გადაღმა ხიდის გავლით, სტალინის სახლისკენ მიემართება. მდინარის მეორე ნაპირზე მდგარი რკინიგზის სადგური კი გაფართოვდა ქალაქური ხის აივნების მოტივებით გახსნილი პავილიონით (არქიტექტორი: თეიმურაზ ვახვახიშვილი).⁴¹ სტალინის პროსპექტს კვეთს ილია ჭავჭავაძის პროსპექტი, ქალაქის კიდევ ერთი საბჭოთა არტერია, სადაც დგას 1951 წელს აგებული საცხოვრებელი სახლი (არქიტექტორი: მარიამ გამბაროვა), პედაგოგიური ინსტიტუტი, თანამედროვე გორის სახელმწიფო უნივერსიტეტი (1936, არქიტექტორი: მიხაილ ნეპრინცევი), გორის თეატრი 600 მაყურებელზე (1935-1939, არქიტექტორები: მიხეილ ჩიკვაძე და შალვა თავაძე), ფეხბურთის სტადიონი 4000 მაყურებელზე (არქიტექტორი სოსო ზაალიშვილი).⁴² ყველა ზემოხსენებული ნაგებობა სტალინის პერიოდის ამპირის სტილის ტიპურ ნიმუშს წარმოადგენს, რომელთაც ახასიათებთ მონუმენტურობა, შესრულებულია მაღალი ხარისხის ხელობით, მოპირკეთებულია ქვით, გაფორმებულია თაღნარებით და უხვად დეკორირებული ტრადიციული ქართული ორნამენტული მოტივებით.

1952 წელს მთავრობის სახლის წინ დაიდგა სტალინის ექვსმეტრიანი ქანდაკება (სკულპტორი შოთა მიქაბაძე, არქიტექტორები: ზაქარია და არჩილ ქურდიანები). ლენინის მავზოლეუმის კონცეფციის ანალოგიით, ძეგლის მარმარილოს ქვით შემოსილი შავი კვარცხლბეკის წინ ტრიბუნა იყო მოწყობილი. საბჭოთა კავშირის დანგრევამდე, სტალინის პროსპექტზე

33 Сумбадзе, Гори, 1950, с. 68-82.

34 აფრასიძე, ვანიშვილი, 1992, p. 35.

35 საცხოვრებელი კვარტლის დანგრევის ბრძანება გაიცა 1935 წელს, იხ.: სეა, გორი, ფონდი 6, ბრძანება #58, გვ. 7.

36 სეა, გორი, ბრძანება #155.

37 სეა, გორი, საქმე #190, გვ. 1.

38 სეა, გორი, საქმე #387, გვ. 20.

39 ბიბლიოთეკის მშენებლობა, რომელიც ასევე მოიცავდა სტალინის შესახებ ექსპოზიციას, ინიცირებული იყო ლავრენტი ბერიას მიერ 1936 წელს, მაღევე 1938 წელს, მისი სივრცის საექპოზიციო დარბაზებად გარდაქმნა მოხდა. პროექტისა და გადაკეთების არქიტექტორი იყო მ. ნეპრინცევი. 1938 წლის პროექტი, იხ.: სეა, ფონდი 30, ანაწერი 4-1, საქმე #129-2.

40 Сумбадзе, Гори, 1950, с. 70.

41 Сумбадзе, Гори, 1950, с. 44. თითქმის არაფერია ცნობილი არქიტექტორ ვახვახიშვილის შესახებ, რომელიც ძირითადად რუსეთში მოღვაწეობდა. დასადგენია მისი სახელიც, რაც სამომავლო საქმეა.

42 იქვე, ს. 39-81; აფრასიძე, ვანიშვილი, გორი, 1990, გვ. 35-36; ჯანბერიძე, ხუროთმოძღვარი, 1963, გვ. 13-23; Чантурия, Капитально, 1975, с. 127.

იმართებოდა საბჭოთა დემონსტრაციები. სწორედ ამ ტრიბუნის წინ ჩაივლიდა რაიონის „მოზემე“ მოსახლეობა.⁴³

სტალინის პროსპექტის განვითარების შემდეგ შესაფერისი დრო მუზეუმის შენობისთვისაც დადგა. მუზეუმის პროექტი არჩილ ქურდიანმა (1903–1988) 1950 წელს მოამზადა და მშენებლობა 1951 წელს დაიწყო.⁴⁴ მუზეუმის გახსნის მომენტისთვის არც სტალინი (გარდაიცვალა 05.03.1953) და არც ბერია (23.12.1953) აღარ იყვნენ ცოცხლები. საბჭოთა კავშირის ნიკიტა ხრუშჩოვი (1953 წლის 14 სექტემბრიდან 1964 წლის 14 ოქტომბრამდე) ხელმძღვანელობდა.

1956 წლის 25 თებერვალს, კომუნისტური პარტიის მე-20 ყრილობის დასკვნით, დახურულ სხდომაზე ხრუშჩოვმა მოხსენებაში „პიროვნების კულტის და მისი შედეგების შესახებ“⁴⁵ დაგმო სტალინის კულტი. სტალინის სახელი საბჭოთა კავშირის მასშტაბით ამოიღეს წიგნებიდან, ამოჭრეს ფილმებიდან, ჩამოხსნეს მისი პორტრეტები, აიღეს ძეგლები, მისი ცხედარი გამოიტანეს მავზოლეუმიდან. ცვლილებები შეეხო არქიტექტურასაც, აიკრძალა სტალინის არქიტექტურული სტილი. ხრუშჩოვის „პიროვნების კულტის“ წინააღმდეგ ბრძოლის პოლიტიკა საქართველოში ადვილად არ მიიღეს და მას მასობრივი არეულობა მოჰყვა.

ბევრ ქალაქსა და დაბაში, განსაკუთრებით თბილისსა და გორში, ათასობით მოქალაქემ გააპროტესტა თანამემამულის წინააღმდეგ მიმართული პოლიტიკა. საპროტესტო აქციებზე სტალინის მონუმენტები აღმოჩნდა ის პლატფორმა, სადაც ახალგაზრდები, ბავშვები, სტალინისადმი მიძღვნილ ლექსებს კითხულობდნენ (სურ. 5). მიტინგებზე გაჟღერდა საქართველოს დამოუკიდებლობისკენ მოწოდებები. თბილის-

ში მშვიდობიანი მოსახლეობის დარბევას მსხვერპლი მოყვა,⁴⁶ რასაც გორში ადგილი არ ჰქონია. ხრუშჩოვმა მეამბოხე ქართველებს ნება დართო გორში სტალინის მუზეუმის მშენებლობა დაესრულებინათ. 1956 წლის ზაფხულში, იმავე წელს, როცა საპროტესტო გამოსვლებს ჰქონდა ადგილი, დამატებითი ფინანსები გამოიყო სტალინის მუზეუმის წინ პარკის მოსაწყობად, რომელსაც გარს ახალი თუჯის მესერი უნდა შემოვლებოდა. გორის მოსახლეობას მოუწოდეს, ფიზიკურად ჩართულიყვნენ პარკის კეთილმოწყობის პროცესში.⁴⁷

მუზეუმი ოფიციალურად 1957 წლის 21 დეკემბერს გაიხსნა.⁴⁸ მუზეუმის ჰორიზონტალურად გაჭიმული შენობა, რომელიც ერთ მხარეს მაღალი კოშკით მთავრდება, იმ პავილიონის უკან დგას, რომელიც სტალინის სახლ-მუზეუმს იცავს და ქალაქის ყოველი მხრიდან ხილული და ადვილად შესაცნობია.

პროტოტიპები

ცივილიზაციების საპროცესიო, რიტუალური გზის ელემენტები კულტურიდან კულტურას გადაეცემოდა. ქართველებისთვის საკრალური ადგილი, ჩვეულებრივ, ბორცვზე იყო ამაღლებული. მისკენ გზა ყოველთვის მოიცავდა ეგრეთ წოდებულ რიტუალურ გზას. „გორიჯვარი“, გორის ყველაზე წმინდა ადგილი, დღემდე ინარჩუნებს რიტუალური მსვლელობის ტრადიციას.

გლობალური კუთხით რომ შევხედოთ საკითხს, მე-20 საუკუნეში ხდებოდა ქალაქების მასობრივი რეკონსტრუქცია მისი მთავარი საკრალური ღირსშესანიშნაობების მიმართულებით. ქალაქ რომში შერიგების ქუჩა (Via della Conciliazione), რომელიც 1936-1950

43 ბავშვობაში ბებია მამდენჯერმე მეც წამიყვანა საპირველმისო და შვიდი ნომბრის დემონსტრაციებზე. კომუნისტური პარტიის ადგილობრივი ლიდერები ტრიბუნიდან ესაღმებოდნენ დემონსტრანტებს, სპეციალურად ამ დღისთვის მოწყობილი ტრიბუნის ქვედა იარუსები კი შრომის მოწინავეებს და მეორე მსოფლიო ომის მონაწილეებს ეკავათ. მათ შორის იყო ხოლმე ჩემი პაპა, რომელსაც სხვა ვეტერანებთან ერთად, ამაყად ეკეთა მკერდზე ომში მიღებული მედლები.

44 სსრკ მინისტრთა საბჭოს გადაწყვეტილება მუზეუმის მშენებლობის შესახებ, იხ.: სეა, გორი, ბრძანება #155, 1947.

45 Britannica, The Editors of Encyclopaedia. "Khrushchev's secret speech". Encyclopedia Britannica, 18 Feb. 2024, <https://www.britannica.com/event/Khrushchevs-secret-speech>.

46 რეხვიაშვილი, 1956 წლის, 2010.

47 სეა, გორი, საქმე #550, ფურც. 23.

48 სტალინის იუბილე ძალიან მოკრძალებით გაშუქდა ქართულ პრესაში, სტალინის სახლ-მუზეუმი მხოლოდ ერთი წინადადებით იყო ნახსენები, იხ.: დირბელიძე, ი.ბ.სტალინის, 1957, გვ. 1-2.

წლებში აშენდა - ორიენტირებულია წმინდა პეტრეს მოედნის მიმართულებით.⁴⁹ უნდა აღინიშნოს მე-20 საუკუნის სახელმწიფოების დამფუძნებელი მამების მავზოლეუმები: მოსკოვის მთავარ მოედანზე, კრემლის კედლის გასწვრივ არსებულ ლენინის მავზოლეუმს არასოდეს მიუღია რიტუალური გზის არქიტექტურული ვიზუალიზაცია, მიუხედავად იმისა, რომ საბჭოთა მოქალაქეების ნაკადი არასოდეს წყვეტდა მავზოლეუმთან რიგში დგომას. ჩინეთის რესპუბლიკის პირველი პრეზიდენტის, სუნ იატსენის (1866–1925) მავზოლეუმი (არქიტექტორი: ლუ იანუში) ჩინეთის ქალაქ ნანკინში, ცზინცზინშანის მთაზე აშენდა 1926–29 წლებში და 1933 წელს გაიხსნა. მავზოლეუმი კიბეების გრძელ რიტუალურ გზას მოიცავს, რომელიც გარშემორტყმულია პარკით.⁵⁰ კიდევ ერთი მნიშვნელოვანი მაგალითია ანტიკაბირი, თურქეთის პრეზიდენტის, ქემალ ათათურქის (1881–1939) მავზოლეუმი ქალაქ ანკარაში, რომელიც ამდღებულ ბორცვზე მდგომი რომაული ტაძრის ინსპირაციით შექმნილი მონუმენტია. ამავე კომპლექსში შედის ვრცელი მუზეუმი. მონუმენტთან რიტუალური გზის, ეგრეთ წოდებული ლომების ხეივანის გავლით მიდიან, თუმცა, გზის ბოლოს არა მავზოლეუმი, არამედ მუზეუმი მდებარეობს.⁵¹ ყველა ზემოხსენებული მაგალითი მოიცავს რიტუალურ გზას, მაგრამ ისინი განსხვავდებიან. მხოლოდ ერთი მონუმენტია, რომელიც სტალინის ქალაქ გორის მემორიალის კონცეფციის მსგავსად შეგვიძლია მივიჩნიოთ და პირდაპირი პარალელი გავავლოთ მასთან. ეს არის აბრაჰამ ლინკოლნის (1809-1865) მემორიალი მის მშობლიური სოფლის ნობ ქრიქ ფერმაში (Knob Creek Farm), კენტაკიში.⁵² ლინკოლნის მონუმენტი დგას ბორცვზე, სადაც ერთ დროს ლინკოლნების საოჯახო ფერმა იყო. მემორიალი ჯონ რასელ პოპმა დააპროექტა და წარმოადგენს გრანიტისა და მარმარილოს ნეობერძნული ტაძრის ტიპის შენობას, რომელიც 1911 წელს აიგო (სურ. 6). მემორიალური ნაგებობის შიგ-

ნით მოთავსებულია სიმბოლური კაბინა - ლინკოლნების ოჯახის პატარა ხის ქოხი, მსგავსი იმ სახლისა, როგორშიც დაიბადა და ბავშვობა გაატარა ამერიკის შეერთებული შტატების მომავალმა პრეზიდენტმა. ვფიქრობ, რომ სწორედ ლინკოლნის მონუმენტის კონცეფცია იყო ინსპირაციის წყარო სტალინის მემორიალის შემქმნელთათვის.

სტალინის მუზეუმის შენობები დაპროექტებული იყო გლობალური ტენდენციების გათვალისწინებით, ეროვნულ მახასიათებლებთან და ფორმებთან სინთეზში. მისი ორნამენტული გაფორმება და ქვაში გამოკვეთილი კაპიტელები შთაგონებულია საქართველოს შუა საუკუნეების საეკლესიო არქიტექტურული მოტივებით. მუზეუმის ფასადებზე ყვითელი ქვიშაქვით მოპირკეთებული საფასადე ვრცელი ზედაპირები, შუა საუკუნეების საეკლესიო არქიტექტურასთან მსგავსებას კიდევ უფრო ხილულს ხდის (სურ. 7). ჰორიზონტალური და ვერტიკალური ფორმებით შენობა არქიტექტურულად ასევე უკავშირდებოდა მთიანი სვანეთის ტრადიციულ ხუროთმოძღვრებას, სადაც გავრცელებულია საცხოვრებლისა და კოშკის კომბინაცია (სვანეთი გამონაკლისი არ არის, რადგან გამაგრებული ნაგებობები მეტ-ნაკლებად მსგავს ფორმებს ქმნიდნენ შუა საუკუნეების მრავალ კულტურაში).

რუსეთისგან განსხვავებით, სადაც გავრცელებული იყო პირამიდული ვერტიკალური შენობების ტიპი, საბჭოთა საქართველოში პოპულარული გახდა ისეთი არქიტექტურული ტიპი,⁵³ რომელიც ჰორიზონტალური სხეულისა და მაღალი ვერტიკალური კოშკის კომბინაციას წარმოადგენს. გამორჩეული ნიმუშებია ეგრეთ წოდებული თერთმეტსართულიანი საცხოვრებელი სახლი თბილისში, გმირთა მოედანზე, რომელიც იმ პერიოდის ერთადერთი „ცათამბჯენი“ იყო (აშენდა 1938, არქიტექტორი: მიხეილ კალაშნიკოვი (1886 – 1969));⁵⁴ ასევე მეცნიერებათა აკადემიის შენობა თბილისში, რუსთაველის გამზირზე (არქიტექტორები:

49 Cianfarani, Fascist, 2020, p. 21-23; Baxa, Piacenti's, 2004, p. 15.

50 Sun Yat-sen's Mausoleum. <https://www.travelchinaguide.com/attraction/jiangsu/nanjing/sun.htm>

51 Wilson, Representing, 2009, p. 224-253. უნდა ითქვას, რომ მიუხედავად ანტიკაბირის ცენტრალური ლოკაციის ქალაქ ანკარაში, ის თავისი გეგმარებით საქალაქო ცხოვრებიდან იზოლირებულია და რიტუალური სვლის გასაკეთებლად სპეციალურად მონუმენტის ტერიტორიაზე შესვლაა საჭირო.

52 Sculle, The Howard, 2005, p. 22-48.

53 მაგალითად, სტალინური ცათამბჯენები მოსკოვში, ეგრეთ წოდებული „შვიდი და“, იხ: Zubovich, Moscow, 2021, pg.125.

54 Чантурия, Капитальное, 1975, таб. 93.35.

კონსტანტინე ჩხეიძე და მიხეილ ჩხიკვაძე, 1953)⁵⁵ და მრავალი სხვა. საბჭოთა მოქალაქეების თვალი მიჩვეული იყო აღნიშნული შენობების ფორმებს და სტალინის მუზეუმის შენობის პროტოტიპების საძიებლად ბევრი განხილვა არც ყოფილა. თუმცა, საქართველოში გვექონდა ამ შენობის პირდაპირი პროტოტიპი – სათავადაზნაურო ბანკი (დღევანდელი ეროვნული ბიბლიოთეკის შენობა), რომელიც ღრმა და შორეულ არქიტექტურულ ტრადიციებზე იყო დაფუძნებული.

სათავადაზნაურო ბანკის შენობა 1913–16 წლებში არქიტექტორების – ანატოლ კალგინისა (1875–1943) და ჰენრიკ ჰრინესკის (1869–1937) პროექტით აშენდა,⁵⁶ რომელმაც ბანკის მიერ გამართულ კონკურსში მოიპოვა გამარჯვება, სადაც მთავარ მოთხოვნად „ქართული სტილი“ და შენობის ქართული ორნამენტებით შემკობის პირობა იყო წამოყენებული (სურ. 8). ჯერ კიდევ საბჭოთა პერიოდის პუბლიკაციებში ნოდარ ჯანბერიძემ და ვახტანგ ბერიძემ ბანკის შენობის იტალიური პალაცოების არქიტექტურასთან მსგავსება აღნიშნეს.⁵⁷ შენობა ჰორიზონტალურ სტრუქტურას წარმოადგენს ღია თაღნართი და ერთი თხელი კოშკით კიდვზე, რომელიც ტიპურია შუა საუკუნეების იტალიური არქიტექტურული კონცეფციისთვის. მაგალიდათ: ბარჯელო და პალაცო ვეკიო ფლორენციაში, პალაცო დელ პოდესტა სან ჯიმინიანოში, პალაცო დელ პოდესტა ბოლონიაში და მრავალი სხვა.⁵⁸ ვფიქრობ, ვისაც შეეძლო საქართველოში იტალიური სასახლეების არქიტექტურა შემოეტანა და იგი ახალი ქართული არქიტექტურული სტილის საფუძვლად ექცია, ეს იყო ჰენრიკ ჰრინესკი. ქუთაისში, პოლონელი ემიგრანტების ოჯახში 1869 წელს დაბადებული ჰრინესკი 1937 წელს დახვრიტეს როგორც „ხალხის

მტერი“.⁵⁹ ჰრინესკი ევროპაში აღიზარდა, არქიტექტურა და ხელოვნება ჯერ გერმანიაში, ხოლო შემდეგ ფლორენციაში ისწავლა. 1898 წელს ის საქართველოში დაბრუნდა და სამუდამოდ დამკვიდრდა თბილისში. ჰრინესკი საკუთარ ნამუშევრებში იყენებდა ქართულ ეროვნულ მოტივებს (ორნამენტები, არქიტექტურა, წიგნისა და კოსტიუმის მხატვრობა, საკუთარი გმირების სამხედრო აღჭურვილობა).⁶⁰ მას ეკუთვნის „დინამოს“ ძველი სტალიონის გაფორმება ქართული მოტივებით. თუმცა, ამ პროექტის დასრულება აღარ დასცალდა და მხოლოდ მისი სტუდენტის, მომავალში სახელგანთქმული არქიტექტორის, არჩილ ქურდიანის სახელს დაუკავშირდა. სწორედ არჩილ ქურდიანს დაევალა გორში სტალინის მუზეუმის დაპროექტება. ჰრინესკის ხელოვნებამ და იდეებმა უდიდესი კვალი დატოვა მომდევნო პერიოდის ქართულ ხელოვნებასა და არქიტექტურაზე. სავარაუდოა, რომ არჩილ ქურდიანი, როდესაც გორის მუზეუმს აპროექტებდა, დიდად იყო შთაგონებული საკუთარი მასწავლებლის იდეებით. მართალია, იმ დროს საბჭოთა კავშირში უკვე გამოცემული იყო იტალიური რენესანსის ეპოქის არქიტექტორების – ვიტრუვიუსისა და ალბერტის რუსულ ენაზე თარგმნილი თეორიული ნაშრომები,⁶¹ რაც უკვე აღიარებული იყო ამპირის სტილის სტალინური არქიტექტურისთვის, მაგრამ ვფიქრობ, რომ არჩილ ქურდიანისთვის ეს ყველაფერი უკვე ჰრინესკისგან იყო ცნობილი.

პარადოქსია, მაგრამ სტალინის მუზეუმი გორში (სტალინის კულტისადმი მიძღვნილი კიდევ ერთი მონუმენტი) ემყარება იმ არქიტექტორის მხატვრულ კონცეფციას, რომელსაც სტალინის რეჟიმმა მიუსაჯა სიკვდილი, მისი სახელი კი საბჭოთა ეპოქაში გაუჩინ-

55 იქვე, რაფ. 133.142; ჯანბერიძე, ქართული, 1971, გვ. 307–313.

56 ამ შენობაზე იხ.: ბერიძე, თბილისის, 1963, გვ. 89; ბულია, ხოშტარია, ჯანჯალია, თბილისი, 2002, გვ. 135–136; ჭანიშვილი, გვიანი, 2016, გვ. 97; კიკნაძე, ჰენრიკ, 2019, გვ. 66.

57 ბერიძე, თბილისის, 1963, გვ. 89–94.

58 Frugoni, Storia, 1921, pp. 91–154, Ghirardo, Inventing, 2004, pp. 96–112.

59 კიკნაძე, წითელი, 2019, გვ. 46–71.

60 როგორც მხატვარი, ჰრინესკი უნდა ყოფილიყო შთაგონებული XIX საუკუნის ევროპული ორიენტალისტური მიმდინარეობით ფერწერაში. მისი ხელოვნება ასევე ახლოსაა ოსმალეთში მოღვაწე ორიენტალისტი მხატვრების – ოსმან ჰამდი ბეისთან (1842–1910) და ახალციხეში დაბადებულ სომეხ ვარდგეს ვსურენიანის (1860–1921) შემოქმედებასთან. განსხვავებით ევროპელი ორიენტალისტებისგან, რომელთა ხელოვნებაშიც აღმოსავლეთი არნახულ რომანტიკული სილამაზის ადგილად არის წარმოდგენილი, სამივე ზემოხსენებულ ხელოვანს საკუთარი კულტურული ელემენტები მოჰყავდა „აღმოსავლური“ ისტორიების ფონად.

61 Mitrovic, Studieng, 2009, pp. 233–263.

ნარდა. თუმცა, საბჭოთა დიქტატორისა და დიქტატორული რეჟიმისადმი მიძღვნილი მონუმენტური შენობით, სტალინის რეჟიმმა უკვდავყო საკუთარი მსხვერპლის მოწინავე იდეები.

დასკვნა

როგორც წარმოდგენილმა კვლევამ აჩვენა, ქალაქ გორის საბჭოთა პერიოდის ურბანული ცვლილებები დაკავშირებული იყო სტალინის კულტის კონსტრუირებასთან და მის სიცოცხლეშივე გაღმერთებას ემსახურებოდა, იმავდროულად კი მსოფლიო არქიტექტურული მიმდინარეობების კვალდაკვალ ვითარდებოდა. მიუხედავად იმისა, რომ საბჭოთა ბელადის კულტის ნგრევა მისი სიკვდილისთანავე დაიწყო, საქართველოში სტალინის მუზეუმი მაინც გაიხსნა. სტალინის სამუზეუმო კომპლექსი კვლავაც რჩება იმ ურბანულ ცენტრად, სადაც მიემართება ქალაქის მთავარი არტერია, სტალინის პროსპექტი და რომლის გავლის გარეშე შეუძლებელია ქალაქში გადაადგილება (სურ. 9). მუზეუმი ასევე ინარჩუნებს სტალინის დიდებისადმი მიძღვნილ 1978 წლის ორიგინალურ ექსპოზიციას, რაც მას, ერთი მხრივ, უნიკალურობას სძენს და იზი-

დავს უცხოელ დამთვალიერებელს, მეორე, მხრივ კი, მოძალადეული პროპაგანდის პირობებში, საფრთხისშემცველი ხდება ადგილობრივი მოსახლეობისთვის.

ქალაქ გორისთვის, რომლის ისტორია ღრმა და გრძელია, საბჭოთა პერიოდი ერთ-ერთი ფენაა, და მისი კულტურული მემკვიდრეობა (ურბანული ქსოვილი, არქიტექტურა, მუზეუმი) იმსახურებს სათანადო შესწავლას, დაცვას და მნახველისთვის სწორად მიწოდებას, რათა არ იქცეს ის ერთის მხრივ ანტი-საბჭოთა კამპანიის სამიზნედ, მეორე მხრივ კი პროუსული პროპაგანდის იარაღად.

* * *

გაწეული თანადგომისთვის მინდა, მაღლობა გუთხრა ეროვნული არქივის სამეცნიერო განყოფილების გამგეს, ქალბატონ ქეთი ასათიანს, გორის ეროვნული არქივის თანამშრომელს, ქალბატონ ქეთევან მაჭარაშვილს, გორის ეთნოგრაფიული მუზეუმის დირექტორს, ქალბატონ თამილა კოშორიძეს და გორის სტალინის სახელმწიფო მუზეუმის დირექტორს, ქალბატონ ლიანა ოქროპირიძესა და ამავე მუზეუმის გიდს, ქალბატონ ანი წიწიკაშვილს.

გამოყენებული ლიტერატურა:

- აფრასიძე გ., ვანიშვილი შ., გორი, საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა აღწერილობა, წიგნი 5, თბ., 1990.
- ბერიძე ვ., თბილისის ხუროთმოძღვრება, 1801-1917 წლები, თბ., 1963.
- ბულია მ., ჯანჯალია მ., ხოშტარია დ., თბილისი, თბ., 2002.
- ბუხნიკაშვილი გ., გორი, ისტორიული ნარკვევი, თბ., 1940.
- გენგიური ნ., სტალინური ამპირი - იდეოლოგიური ინსცენირება, ხელოვნება ტოტალიტარიზმის პერიოდში, 1930-1960, თბ., 2012.
- გერსამია თ., არქიტექტორი მიხეილ ნეპრინცევი, Ars Georgica. <https://www.georgianart.ge/index.php/ka/2010-12-03-16-26/166-2014-06-05-11-47-07.html>
- ვაჭარაძე ა., ქარცივაძე მ., სტალინის 70 წლის იუბილე საქართველოს საბჭოთა სოციალისტურ რესპუბლიკაში, History Project: საარქივო და მეხსიერების კვლევები, 2020. http://historyproject.ge/archivememoryresearch/article/150/?cat_id=40&fbclid=IwAR1x-IDumCvbbgIKWy466aA6kUXWxE-P4HP5FXE6GbP5YvnEN9ikJ2mM20k
- კიკნაძე ე., წითელი ტერორი და ქართველი მხატვრები, თბ., 2019.
- კიკნაძე ე., ჰენრიკ ჰრინესკი, თბ., 2019.
- ლეონიძე გ., სტალინი. ბავშვობა და ყრმობა: ეპოპეა, ტფილისი, 1936.
- რატიანი (რედ), ი.ბ.სტალინის დაბადების 78 წლისთავის აღსანიშნავად; ლენინიზმის იდეებისათვის

- თავდადებული მებრძოლი, იბ.სტალინის დაბადების 78 წლისთავისათვის, კომუნისტი, #229, 1957, გვ. 2-3.
- რეხვიაშვილი ჯ., 1956 წლის ტრაგედია..., რადიო თავისუფლება, 2010 <https://www.radiotavisupleba.ge/a/1979067.html>
 - რეხვიაშვილი ჯ., ღმერთი თუ ღმერთის მკვლელი, რადიო თავისუფლება, 25 აგვისტო, 2021. <https://shorturl.at/GsxlT>
 - რუსთაველი შოთა, ვეფხისტყაოსანი, თბ., 1937.
 - სუმბაძე ლ., გორის დაგეგმარების ხუროთმოძღვრული იდეა, საბჭოთა ხელოვნება, 1936, #9-10, გვ. 39-41.
 - ფანჯიკიძე ნ., ქართული საზოგადოება და საბჭოთა მემკვიდრეობა, დამოუკიდებლობიდან თავისუფლებისკენ: როგორ იცვლება სახელმწიფო საზოგადოება ახალ საქართველოში, თბ., 2021.
 - ფიოლია ვ., საბჭოების სასახლე მოსკოვში, კომუნისტი, 10 დეკემბერი, #285, 1936, გვ. 4.
 - შადური ვ., მარქსიზმ ლენინიზმის კლასიკოსები კულტურის შესახებ, მნათობი, #8, 1948, გვ. 107-128.
 - ჭანიშვილი გ., გვიანი შუა საუკუნეების ტრადიცია თბილისის XIX საუკუნის მართლმადიდებლურ საეკლესიო ხუროთმოძღვრებაში, ხოშტარია დ. (რედაქტორი), არქიტექტურა და იდენტობა, საეკლესიო მშენებლობა თბილისში (1801-1918), თბ., 2016.
 - ხოშტარია დ. (რედაქტორი), არქიტექტურა და იდენტობა, საეკლესიო მშენებლობა თბილისში (1801-1918), თბ., 2016.
 - ხოშტარია დ., ნაცვლიშვილი ნ., საეკლესიო არქიტექტურა და მშენებლობა ეროვნული და კონფესიური იდენტობის კონტექსტში, არქიტექტურა და იდენტობა, საეკლესიო მშენებლობა თბილისში (1801-1918), თბ., 2016.
 - ჯანბერიძე ნ., ქართული საბჭოთა არქიტექტურა, თბ., 1971.
 - ჯანბერიძე ნ., ხუროთმოძღვარი არჩილ ქურდიანი, თბ., 1963.
 - Adamson W. L., Fascism and Political Religion in Italy: A Reassessment, Contemporary European History, 23/1, Cambridge, 2014.
 - Bakradze L. 2021, Past and Future of the Stalin Museum in Gori, Identities and Representations in Georgia from the 19th Century to the Present, Berlin, 2021.
 - Baxa P., Piacenti's Window: The Modernism of the Fascist Masterplan of Rome, Contemporary European History, vol. 13, No. 1, pp. 1-20.
 - Bodenschatz H., Urban design for Mussolini, Stalin, Salazar, Hitler and Franco (1922-1945), Planning Perspectives, Vol. 29, No. 3, 2014, pp. 381-392.
 - Bozdogan S., Modernism and National Building: Turkish Architectural Culture, The Early Republic, University of Washington Press, 2001, pp. 96-112.
 - Britannica, The Editors of Encyclopaedia. "Khrushchev's secret speech". Encyclopedia Britannica, 18 Feb. 2024, <https://www.britannica.com/event/Khrushchevs-secret-speech>.
 - Brown P., The Cult of the Saints: Its Rise and Function in Latin Christianity, Enlarged Edition, Chicago, 2014
 - Callaway Ch., Religion and Politics, Internet Encyclopedia of Philosophy, <https://iep.utm.edu/rel-poli/#H1>
 - Chmelniczki D., Alexey Shchusev, Architect of Stalin's Empire Style, Berlin, 2021.
 - Cianfarani F., The Fascist Legacy in the Built Environment, The Routledge Companion to Italian Fascist Architecture: Reception and Legacy, Routledge, 2020, pp.10-53.
 - Dr. Sun Yat-sen's Mausoleum, Travel China Guide, <https://www.travelchinaguide.com/attraction/jiangsu/nanjing/sun.htm>
 - Frugoni A., Storia dell' architettura d'Italia, Morcelliana, 1921.
 - Ghirardo D., GHIRARDO Y., Inventing Palazzo del Corte in Ferrara, Donatello among the Blackshirts: History and Modernity, the Visual Culture of Fascist Italy, Cornell University Press, 2004, pp. 96-112.
 - Grimm D., Monuments d'architecture byzantine en Géorgie et en Arménie, Saint-Pétersbourg, 1859.

- Groys B., Foreword, in Paperny V., *Architecture in the Age of Stalin: Culture Two*, Cambridge, 2002, pp. xv-xvi.
- Gunzburger Makas E., Damljjanovic Conley T., *Capital Cities, the Aftermath of Empires: Planning in Central and Southeastern Europe (Planning, History, and Environment Series)*, London & New York, 2010.
- Kezer Z., Ankara in *Capital Cities in the Aftermath of Empires: Planning in Central and Southeastern Europe* in Gunzburger Makas E., Damljjanovic Conley T., *Capital, Cities, the Aftermath of Empires Planning in Central and Southeastern Europe*, London & New York, 2010, pp. 124-139.
- Mitrovic B., *Studieng Renaissance Architectural Theory in the Age of Stalinism*, I Tatti Studies, the Italian Renaissance, Vol. 12/1. The University of Chicago Press, 2009, pp. 233-263.
- Paperny V., *Architecture in the Age of Stalin: Culture Two*, Cambridge, 2002.
- Sculle K., A., *The Howard Family Legacy at the Knob Creek Farm*, *Journal of the Abraham Lincoln Association*, Vol. 26, No. 2, 2005, pp. 22-48.
- Wilson Ch., *Representing National Identity and Memory, the Mausoleum of Mustafa Kemal Atatürk*, *The Journal of the Society of Architectural Historians* 68(2) 2009, 224-253.
- Zelef M., H., *A Hidden Figure in the Construction of Embassies, Ankara: Jacques Aggiman* in *Journal of Ankara Studies*, 5(2), 2017, Ankara, pp. 161-196.
- Zubovich K., *Moscow Monumental: Soviet Skyscrapers and Urban Life in Stalin's Capital*, Princeton, 2021.
- Гольцева В., Чиковани С. (редакторы), *Антология Грузинской Поэзии*, Москва - Ленинград, 1949.
- Джанберидзе Н., Кинцурашвили С., *Архитектура Советской Грузии*, Москва - Тбилиси, 1958.
- Мойзер Ф., Хмельницкий Д., *Три эпохи советской архитектуры в Центральной Азии*, *Вестник МИЦАИ (Международный институт центральноазиатских исследований)*. Вып. Самарканд, 2021, с. 7 – 18.
- Сталин И.В., *О политических задачах университета народов Востока. Речь на собрании студентов КУТВ. 18 мая 1925 г.* Сталин И.В. *Сочинения*, Москва, 1952. Т. 7.
- Сумбадзе Л., *Гори: Очерк архитектуры*, Москва, 1950.
- Хмельницкий Д., *Сталин и архитектура*, 2004. <https://archi.ru/files/publications/virtual/hmelnitsky.htm>
- Чантурия А., *Капитальное строительство Грузии и перспективы его развития*, Тбилиси, 1975.
- Щусев А.В., *Национальная форма в архитектуре*, *Архитектура СССР*, #12, Москва, 1940, с. 53-57.

SOVIET TOPOGRAPHY OF THE TOWN OF GORI

*For my mother, Acad. Innes Merabishvili,
honorary citizen of Gori*

Irene Giviashvili

Key words: *Cult of Stalin, Stalin museum, Gori, Urban design, XX Century architecture*

Joseph Stalin began caring for his memorial in his hometown of Gori after completing the Lenin Mausoleum on Red Square in Moscow. Instead of Lenins death, the Stalin monument was supposed to celebrate the birth of the Soviet leader, and his cult was created during his lifetime. The 20th-century urban development of Gori was planned around the house where Stalin was born. The city of Gori finds similarities with those cities of the world where during the 20th century grand urban planning changes were made to connect different areas of the city or along the iconic buildings. In 1935–36, according to the project of architect Neprintsev, the house where Stalin was born was restored and transformed into a new sacred place. A protective pavilion was erected on it, like a Greek temple with marble columns and decorated friezes, where medieval Georgian ornaments were also used. The Stalin Museum, built in 1956 (by architect Kurdiani) with its tall tower and exposition, to celebrate Stalin's life, became the visual and essential completion of the ritual path, which was created to construct the cult of Stalin in Gori.

The paper was almost prepared for publication when a large-scale discussion started around the cult of Stalin in modern Georgia. The question was raised after an image of Stalin was found on a recently donated icon of St. Matrona of Moscow placed in the Trinity Cathedral of Tbilisi. Society was divided among those who were insulted and those, who took it as normal to see the image of Stalin inside the sacred space. This kind of tolerance is not surprising if we look at the process and nature of creating the cult of Stalin in the early 20th century.

Political background: Construction of the Cult

The beginning of the 20th century was marked by the separation between religion and politics, church and state, when political ideology (also referred to as “spiritual culture”) more or less replaced religious ideology¹. Imbued with atheism and the idea of the destruction of the religious, mostly Christian past, the Soviet Union needed to

provide its citizens with new religious bodies, and new cults. According to Natia Panjikidze, “System created a double taboo, one the ruling taboo of Stalin (and all the rest governors of USSR) and a dead taboo in the form of the mummified Lenin”.² Stalin started to create the cult of Lenin first, immediately after Lenin died in 1924. A decision was made to mummify Lenin's corpse in order to place it in the Crypt accessible to visitors. Alexey Shchusev (1873–1949), a renowned architect and a trusted figure within the Communist Party elite, was asked to create a mausoleum that incorporated a stand for the government. The addition of the tribune to the mausoleum changed the function from the tomb to the platform, where from Stalin could be seen by the masses.³ Somehow it can be associated with the church tradition, where the priest stands on the altar over the crypt communicating with his parish⁴. With the creation of such a tribune, Stalin started to invest in his own cult. Contrary to the cult of Lenin, Stalin's cult was of a living man. The birth of the new idol in Georgia was backed by the

1 SHADURI, Marksizm, 1948, p. 110; ADAMSON, Fascism, 2014, pp.43–73; CALLAWAY, Religion.

2 PANJIKIDZE, Georgian, 2021, p. 303.

3 CHMELNIZKI, Architect 2021, pg. 25.

4 BROWN, The Cult, 2014. It has to be mentioned, that Stalin himself was trained to become a priest, studied at the Gori Theological School, and at the Tbilisi Theological Seminary.

movement in arts and literature dedicated to the birth of Stalin⁵. Painting by Irakli Toidze (1902–1985), who by order of Stalin was responsible for the Jubilee illustrations of Shota Rustaveli's poem⁶ and who later created the most iconic poster of the wartime Soviet Union (Родина-мать зовёт!), painted a symbolic mother of Kartli, a mother of Nation, a young woman with a child seated in front of Gori fortress⁷ (Fig.1). Verses by Giorgi Leonidze, one of the outstanding poets of Soviet Georgia come to mind: "The great commander of Class Struggle was born on the land of Kartli..." No doubt, in the period of the peak of Stalin's propaganda, these images alluded to the birth of Stalin and his mother, as a mother of Kartli. Leonidze's verses continue: "It is not birth of Divine Infant, hero and Messiah, but his birth meant the rebirth of the country". In this new country Stalin was deified in his lifetime (Fig.2)

Indeed, the early Soviet propaganda aimed at the formation of a new nation, "culture broke off its ties to the past and denied the legacy of the past, generated itself anew, as if in a vacuum"⁸ and as in other totalitarian regimes, the literature together with the visual arts took an essential part in the creation of Soviet System⁹. Using the most monumental and powerful form of art expres-

sion as a tool for power, architecture became typical for all dictatorial states of the 20th century.

Urban design and architecture were seen as having a profound impact on society, and as being of paramount importance in shaping a new type of society. As formulated by Harald Bodenschatz, "it served to legitimate regimes, to produce agreement and to demonstrate power, efficiency and speed"¹⁰. The motto "National by form, Socialist by content" [Национальная по форме, социалистическая по содержанию]¹¹ was introduced to make people relate their national ties with Soviet Empire¹², and this was even more significant for other smaller republics of the Union than it was for the dominant Russian republic (in Soviet Russian architecture national forms were expressed on a minimal level, and were literary invisible within the grand scale of the buildings). Similar trends appeared in the architecture of other states as a national reaction against the imported forms and styles¹³.

In Georgia, the interest in the national forms within the framework of neo-classical architecture started decades before Stalin's Empire style¹⁴. The birth of the "Georgian Style" was provoked by the publication of an album of Georgian and Armenian architectural mon-

5 LEONIDZE, Stalin, 1936. REKHVIASHVILI, God, 2021.

6 RUSTAVELI, The Knight, Tbilisi, 1937.

7 Unfortunately, the house-museum of Mose and Irakli Toidze was not able to give information regarding the painting. It remains unclear where the original is preserved.

8 PAPERNY, Architecture, 2002, p.13;

9 Avant-garde and Constructivism were regarded as unappropriated with their formalistic nature, with the lack of ideological meaning of the creation, the neo-classical style was chosen as the only relevant style to communicate with the soviet nation, see: ДЖАНБЕРИДЗЕ Н., КИНЦУРАШВИЛИ С., Архитектура, 1958, p. 8. In Boris Groys's words: "for the official soviet culture, with its emphasis on realism, the avant-garde was unacceptable on the aesthetical ground", see: GROYS, Foreword, 2002, p. xvi.

10 BODENSCHATZ, Urban, 2014, p. 389.

11 ЩУСЕВ, Национальная, 1940, стр. 53-57; СТАЛИН, О политических, 1952, стр. 138. ДЖАНБЕРИДЗЕ/КИНЦУРАШВИЛИ, Архитектура, 1958, стр. 6; МОЙЗЕР, ХМЕЛЬНИЦКИЙ, Три, 2021. стр. 7 – 18.

12 "Bolshevik ideas and new symbols were presented to the people in a form that was associated with positive feelings and perceived as their own. It favoured the "new religion" to dominate the human psyche". see: GENGIURI, Stalins', 2012, p. 235.

13 On Ottoman revivalism see: BOZDOGAN, Modernism, 2001; On Italian Revivalism see: GHIRARDO, Inventing, 2004, pp. 96-112; On Serbian, Romanian revivalism and others see: GUNZBURGER MAKAS/DAMLJANOVIC CONLEY, Capital, 2010; Special emphasis should be paid to the Embassy architecture, where the national forms became a form of national identification, see: KEZER, Ankara, 2010, pp.124-139; ZELEF, A Hidden, 2017, pp.161-196.

14 Tbilisi Wine Factory N1 (built 1894-96) with each church shapes and decorative vocabulary see: KIKNADZE, Herynk, 2019, pp. 66-71; Armenian Nersesian's lyceum in Tbilisi (build in 1909-11) with medieval Armenian architectural features see: BERIDZE, Architecture, 1963, p. 94.

uments by the German Architect D. Grimm in 1859 and developed within the Russian Empire¹⁵. But Georgian art historians of the Soviet times mentioned this movement only briefly with the comment, that within the Tsar's Russia, such tendencies had no real perspectives.¹⁶

In 1934 the Georgian branch of the Soviet Architects Union was established,¹⁷ with the official aim to support the sweeping urban development of the cities and create architecture equivalent to the epoch of Socialism. The main task of the unions created in each field was total control of professionals and their ideas. The Centralized Union in Moscow and its branches in other republics had the power to implement the mainstream architectural style. It was general practice that Stalin himself, with his close circle made the ultimate decisions on what to build, how to build, and by whom¹⁸. Art historians related with the communist party would say: "The guiding instructions of the party were of great importance for solving the creative problems that faced whole Soviet architecture during this period, for overcoming formalist influences."¹⁹ Problems with creativity were not exceptional for only the Soviet Union. Dictatorships in general restrict experimentation and require the use of well-established forms common to the masses. Stalin was also fond of the neo-classical revival which received a new definition in the USSR as Stalin's Empire style. Monumentality, grandiosity, and wealth had to create a powerful impact on the proletariat, people without any property, to believe that they were powerful and living in prosperity.

From art historical writings of the Soviet era we learn

that the competitions took a crucial role in forming the new soviet architecture, of its creative, artistic principles and it had to incorporate in itself the new achievements in engineering and building practice, a profound procession of the national architectural traditions together with the world architectural practices.²⁰ Another question is how real these competitions were. It can be safely said that they were not. The fact that the jury was not composed of professional architects, illustrates that the task of the "competition" was to create a state hierarchy in the field and total control over it. Architecture turned to be a subject of rivalry between the USSR, Germany, and Italy starting from 1933²¹ after a decision was made in Moscow to monumentalize the Palace of the Soviets, Boris Iofan's (1891 – 1976) winning proposal of a circular tall structure with a giant statue of Lenin on the top.²²

Gori: Urban Development, construction of a sacred space

In a letter dated 15th September 1926, a citizen of Gori wrote to the city's education department, requesting the demolition of Gori's Kviratskhoveli (White Sunday) church, citing "sanitary conditions". It is probable that this request was soon complied with. We know almost nothing about this church, except that it had an "old" inscription and that it stood on the street that bore the church's name. In 1926 it was already named as Stalin Street²³. It was on this street, in Tsarist Russia, when Gori was part of the Tbilisi Guberny, that Joseph Stalin was

15 GRIMM, *Monuments*, 1859; KHOSHTARIA, *NATSVLISHVILI, Church*, 2016, pp. 12-15; According to their observations, "the demand for a national architectural style appears only when the struggle for national self-preservation takes the form of a more or less systematic action program, and political elements appear in it along with cultural ones."

16 ДЖАНБЕРИДЗЕ, *КИНЦУРАШВИЛИ, Архитектура*, 1958, стр. 6.

17 *ibid*, стр. 9.

18 Stalin as the main architect of his era was also visualized in his portrait: "The Brilliant Architect of Communism, Stalin in a Kremlin office at work on the plans of the Great Building Sites of Communism", by K. Finogenov (1902 – 1989), 1950-ies, reproduced in PAPERNY, *Architecture*, 2002, p.183, il.86. Legend retold also illustrates how much instrumental was Stalin in architecture, that one remark for his skyscraper's non-existing spire made architects and engineers create it on the second day or in a week's time. See: *ibid*, p. 90.

19 ДЖАНБЕРИДЗЕ, *КИНЦУРАШВИЛИ, Архитектура*, 1958, стр. 9; GROYS, foreword 2002, pp.xv-xvi.

20 *ibid*, стр. 8.

21 BODENSCHATZ, *Urban*, 2014, pp. 382-383.

22 FIOLIA, *Palace*, 1936, pg.4. At the end, the Palace of Soviets was never built, formally because of WWII or any other reason. It seems like it never became a priority for Stalin, but rather a project he continuously "played with". See: ХМЕЛЬНИЦКИЙ, *Сталин*, 2004.

23 Along with the demolition of the church, the citizen demanded the removal of the inscription and its transfer to

born, according to the official version, on 21st December 1879²⁴.

In 1934 the Transcaucasian district committee of the Communist Party announced to turn the birthplace of Joseph Stalin into a memorial²⁵, that presumably was initiated by Lavrentiy Beria²⁶. A typical brick and cobblestone house (7x7 m) dated back to the second half of the 19th century was standing on the Kviratskhoveli street, outside the city centre, in the district of the poor citizens. Measurements from 1936 and graphic materials depicting the original house²⁷ are preserved in the Georgian National Archives in Tbilisi. The restoration of the house and the design of the pavilion were entrusted to Michail Neprintsev (1877-1962)²⁸. The building is an antique temple-style structure with open marble columns on all four façades and crowned with decorative friezes based on traditional Georgian ornamental motifs (fig. 3, 7). It is difficult to trace what kind of State order he received, but it

is the fact that Neprinzev met all the requirements given to the Soviet architect who had the task of a formation of a new sacred place²⁹. The old church, whose name the street bore, was demolished. A new temple named after Stalin was built on the same street and was dedicated to him. Stalin's mother Keke was involved in bringing back the "original look" of the room Jughashvili family once lived in³⁰.

In the beginning, architect Sumbadze proposed some utopian ideas regarding the urban development of Gori. He declared that in the very centre of the fortress, towards Lenin's avenue, he would erect a grand sculpture dedicated to revolution, emphasizing Stalin's role; the museum building had to be built also on the top of the hill. He proposed to demolish the old town and replace it with a large square with an amphitheatre (for parades), parks, and fountains, and link the dominant monument of the town with the avenue to Stalin's birth house; Sum-

the museum, as far as the inscription was recognised as very important by Thedo Jordania, Bishop Kirion and by some historians. To which museum the inscribed stone was taken, and whether there is a description of this church, is the subject of future research. See: NAG, Gori, letter of 15. Sept.1926.

24 Records of his baptism indicating his birthday on December 6 (18), 1878. Stalin initially used his real birthdate, but later switched to the false one. See: VATCHARADZE/KARTSIVADZE, Stalin's 70th Anniversary in the Soviet Socialist Republic of Georgia, in History Project: Archival and Memory Studies, 21.Dec.2020:

http://historyproject.ge/en/archivememoryresearch/article/150/?cat_id=40&fbclid=IwAR1x-IDumCvbbgkWy-466aA6kUXWxE-P4HP5FXE6G6bP5YvnEN9ikJ2mM20k

25 BAKRADZE, Past, 2021, p. 9; In 1935, adjoining houses around the house were bought out by the government from private individuals, see: NAG, Gori, Fund N6, Case N58, p.7.

26 Bukhnikashvili in 1940 and Sumbadze in 1950 wrote that the house of Stalin was restored by the initiative of Beria and with the decision by the Georgian central committee of the Communist Party. See: BUKHNIKASHILI, Gori, 1940, p. 96; СУМБАДЗЕ, Гори, 1950, p. 60. Later, after Berias' arrest and execution, his name was literally erased from history. Sumbadze's book, digitalized by the National Parliamentary Library of Georgia is a vivid example: on pages 46 and 60 his printed name is painted over with blue ink not to be readable.

https://dspace.nplg.gov.ge/handle/1234/413018?mode=full&fbclid=IwAR3_EoS9OUMHQH902AD4aHsLfhNzunFjZ9IXNj-7nA-yaLZLry0dbVxz5VuU.

27 GNA Tbilisi, F30, AN4-1, N1297; Drawings of the house before the restoration was made by L. Sumbadze, who published in his monograph. It's western façade with two windows and a wooden door was the one coming on the street. See: СУМБАДЗЕ, Гори, 1050, pp. 6, 36. Another restoration was done on the basement in 1951. See: Sakme N 302, pg.31at GNA Gori.

28 BERIDZE, Architecture, 1963, p. 175; GERSAMIA, Architect, 2013: <http://www.georgianart.ge/index.php/ka/2010-12-03-16-26-26/166-2014-06-05-11-47-07.html>;

29 The pavilion is built in an open rectangular space, its four massive corners are holding the entablement, like a triumphal arch, but the pillars on each side turn to give it a temple appearance. Walls are clad in yellow stone. Pillars in grey marble are holding projecting entablement, and are richly decorated by extra two rows of mouldings and a cornice enriched with medieval Georgian ornamentation. The pavilion section is paved with white and grey marble, in a chessboard way. Presumably, it was a reference to Stalin's beloved game.

30 According to the locals, family rented room in the cellar. Another opinion shared with me by Prof. Bondo Kupatadze, is that this house was a complete fiction as the dwelling where Jugashvili family resided was lost after the earthquake of 1920.

badze proposed to preserve the district in its original state, as it was in Stalin's childhood; this had to act as a reminder for new generations in what conditions their leader was growing up³¹. This plan was not developed. Lenin's avenue never received any special importance in Gori, and it became impossible to overshadow its dominant landmark—the fortress of Gori.³² The fortress was left untouched, the new avenue was advanced on the south side, across Stalin's birthplace as appeared on the later general plan of 1939³³. Finally, the general plan for the city was approved in 1950 (both projects by architects Longinoz Sumbadze and Bejan Lorkipanidze)³⁴. By this time the area of the museum was enlarged³⁵.

According to the decision of the board of the National Committee of Ministers GSSR N1060 dated October 14th 1947, Protocol N 155³⁶, in order to build a new museum, 24 houses had to be demolished. 39 families were offered land, 400 square meters each, free building materials, vehicles for transportation, and a standard project plan for the construction of their dwellings.³⁷ Another step in the urban design of Gori took part in 1952, to the south of Stalin's house the entire quarter was demolished and cleaned, turning into another section of Stalin's avenue³⁸. The library building standing on the southeast corner was also demolished³⁹ and replaced by the park.

Consequently, the new street emerged (fig.4). the pavilion turned towards a wide and long avenue, shaped by several new monumental buildings: Hotel "Intourist" (1956, architects A. Kurdiani & K. Porakishvili-Sokolova), Postal building (the 1950s), Governmental building (1952–

56, architects M. Shavishvili)⁴⁰, the Shopping centre "Univermagi" (1955, architect M. Chachanidze), and at the end of an avenue, a new bridge (completed in 1958, architect L. Sumbdze) were built. The main avenue runs from the other bank of the river in the direction of Stalin's House. On the other bank of the river, a train station was enlarged and a wooden pavilion was constructed (architect T. Vakhvakhishvili) featuring the motives of wooden balconies, so popular in Georgian cities⁴¹. Stalin's avenue is crossed by Ilia Chavchavadze Avenue, another Soviet artery of the town with the residential buildings (1951, architect M. Gambarova), Pedagogical Institute, modern Gori State University (architect M. Neprintsev, 1936), Theatre of Gori for 600 viewers (1935–1939, architects M. Chikvadze and Sh. Tavadze), a football Stadium for 4000 viewers (architect S. Zaalishvili)⁴². All the above-mentioned buildings are typical Georgian examples of Stalin's Empire style. They are all monumental, built in stone, with high-quality masonry, and richly decorated using the arcade and ornamental vocabulary from traditional Georgian art.

In 1952 a monumental six-meter tall sculpture of Stalin, erected over the nine-meter tall pedestal, was placed in front of the Governmental building (sculpture by Sh. Mikatadze, architects Z. and A. Kurdiani). Pedestal clad in black marble also incorporated tribunes. It was a duplication of Lenin's mausoleum concept, and in Gori's case, it was under the "shadow" of Stalin. Until the collapse of the Soviet Union Stalin avenue served as a space for the parades, bringing the "celebrated" population of the

31 SUMBADZE, Gori, 1936 pp. 39–41.

32 Sumbadze later acknowledged the priority of the fortress, writing, that from now Gori will have double landmarks See: СУМБАДЗЕ, Гори, стр. 72.

33 Ibid. стр. 68–82.

34 APRASIDZE/VANISHVILI 1992, p. 35.

35 The order to demolish the quarter around the house was given in 1935. GNA Gori: Order N58, fund 6. pg.7

36 NAG Gori, Order N155.

37 NAG Gori, Case 190, 1.

38 NAG Gori, Case 387.

39 Construction of the library was initiated by Beria, in 1936, and it also served as Stalin's museum. Soon in 1938, it was transformed into an exhibition space. Neprintsev was responsible for the original architecture and redesign. Documents from 1938 are in the NAG, Tbilisi F 30_AN4-1_N129-2.

40 СУМБАДЗЕ, Гори, 1950, стр. 70.

41 СУМБАДЗЕ, Гори, 1950, стр. 44. Almost nothing is known about the architect Vakhvakhishvili, who worked mostly in Russia. Also his name remains to be determined, which is a matter for the future.

42 Ibid., 39–81. APRASIDZE/VANISHVILI, Gori, 1990, pp. 35–36; JANBERIDZE, Architect, 1963, pp. 13–23; ЧАНТУРИЯ, Капитальное, 1975, стр. 127.

entire region to walk the ritual road⁴³.

After the development of Stalin's grand avenue, the time came for a proper museum building. The project plan was prepared by Archil Kurdiani in 1950 and the construction started in 1951⁴⁴. By the time of its opening, neither Stalin (died 5.03.1953) nor Beria (died 23.12.1953) were alive. Kremlin was headed by Nikita Khrushchev (from 14 September 1953 – 14 October 1964). As a result of Khrushchev's Secret Speech "On the Cult of Personality and Its Consequences" at the 20th Party Congress (25 February 1956)⁴⁵ Stalin's cult was eliminated, his name was taken from the banners, his body was taken out from the mausoleum, his monuments were disappeared, and Stalin's Architectural style was criticized and banned. Nikita Khrushchev's de-Stalinization policy was not easily received in Georgia and was followed by mass unrest. In many cities and towns, especially in Tbilisi and Gori, thousands of citizens protested against this movement against their "son" and their national pride. Stalin's monuments turned out to be a platform where the young generation, also children, read poetry to Stalin, and calls for Georgia's independence from the USSR were also expressed (fig. 5). In Tbilisi, civilians were executed,⁴⁶ but Gori survived. Khrushchev let rebellious Georgians keep the construction of the Museum in Gori. During the summer of 1956, the same year as the protests, finances were allocated to build a park in front of the museum, create a new fence around the compound, and plant the garden; citizens were also involved in this process⁴⁷. The museum was officially opened on 21st December 1957⁴⁸. It stands exactly behind the pavilion and is a long building with a tall tower which makes the site recognizable from all sides of the town.

Prototypes

Civilizations shared the element of the ritual, procession path and passed it from culture to culture. For Georgians sacred place was usually elevated on the hill and therefore considered a ritual walk up towards it. Gori (The Cross of Gori), the most sacred place in Gori, still keeps a tradition of ritual walking.

Looking through a global lens, the 20th century offered a massive reconstruction of the cities toward its main sacred landmarks. In Rome, Via della Conciliazione was constructed between 1936 and 1950 and oriented toward Saint Peter's Square.⁴⁹ Mausoleums of the founding fathers of the 20th-century states must be mentioned: Lenin's mausoleum placed across the Kremlin walls on the main square in Moscow never received architecturally the same processional visualization, even though the flow of lined soviet citizens never interrupted the real procession. The Sun Yat-sen (1866–1925) Mausoleum tomb of Sun Yat-sen, the first President of the Republic of China is located on Crimson Mountain in the Chinese city of Nanjing. It was built between 1926 and 1929 according to plans by the Chinese architect Lu Yanzhi and opened in August 1933⁵⁰. The ritual road to the tomb is a long staircase, surrounded by the park. Another example is Anitkabir. The mausoleum of Kemal Atatürk (1881–1939) in the city of Ankara is a temple-like monumental building elevated from the surroundings and also includes a large museum. Atatürk's mausoleum can be reached via Lion's Path, a ritual road that enters the large square in front of the mausoleum in the way that the museum stands in front and not the

43 As a child, my grandmother took me several times to the 1st May Day and 7th November demonstrations. Leaders of the local communist party and governors of the region were elevated on the tribune, while the WWII veterans were standing on the lower register. My grandfather used to be among them, all proudly wearing medals received as "warriors of Stalin".

44 The decision made by the GSSR Council of Ministers on the construction of the museum (not mentioning Stalin's museum) was made in 1947. Order N155 GNA Gori.

45 Khrushchev's Secret Speech. Britannica, The Editors of Encyclopaedia. "Khrushchev's secret speech". Encyclopedia Britannica, 18 Feb. 2024, <https://www.britannica.com/event/Khrushchevs-secret-speech>.

46 REKHVIASVHILI, Tragedy, 2010.

47 GHA Gori, case 550, 23.

48 Stalin's birthday was very modestly covered in the Georgian press, Stalin's House Museum was mentioned only in one sentence. See: KOMUNISTI, 21.12.1957, pp. 2-3.

49 CIANFARANI, Fascist, 2020, pp. 21-23; BAXA, Piacenti's, 2004, p.15.

50 Sun Yat-sen's Mausoleum. <https://www.travelchinaguide.com/attraction/jiangsu/nanjing/sun.htm>

main object of pilgrimage—the mausoleum⁵¹. All the above-mentioned sites share the ritual road but they differ. The only monument that could be viewed as a conceptual and a direct parallel to Stalin's place in Gori is a memorial to Abraham Lincoln (1809-1865), his birth-place and boyhood home, the Knob Creek Farm in rural Kentucky⁵². The monument stands on a hill that was once Lincoln's family farm. Designed by John Russell Pope, it is a granite and marble Neo-Greek temple-like monument built in 1911. The memorial building covers the symbolic cabin - a small wooden cottage of Lincoln's family, similar to the one where the President was born and spent his early childhood. I can suppose, that the concept of the Lincolns memorial inspired creators of Stalin's monument (fig.6).

Stalin Museum buildings were both designed according to global trends combined with National features and forms. Its ornamental mouldings and capitals curved in stones were inspired by the medieval church architecture of Georgia. Inside the building of the museum, resemblances to the medieval Georgian church architecture are intensified with the large surfaces of the walls, covered in a yellowish stone (fig.7). The form was also linked to the traditional architectural forms of the mountainous Svaneti, where a combination of the dwelling and a fortified tower is widespread (Svaneti is not the exception, as fortified buildings created more or less similar forms in many medieval cultures).

Contrary to Russia, where the pyramidal vertical building type was prevalent⁵³, Soviet Georgia saw the rise in popularity of a combination of a horizontal body and a tall vertical tower. This can be seen in buildings such as the Residential House, also known as the '11-story house', which was the only 'skyscraper' of the period and

was designed by architect Kalashnikov in 1938⁵⁴. Another example is the modern Academy of Science on Rustaveli Avenue in Tbilisi, designed by architects Chkeidze and Chkhikvadze in 1953⁵⁵, among many others. The citizens of the Soviet Union were accustomed to these buildings, and there was not much discussion about the prototypes of Stalin's museum building. However, they had a direct prototype in Georgia—The Nobles' Land Bank, which was rooted in deep and distanced architectural traditions.

The Nobles' Land Bank, a winning project of Anatoly Kalgin and Henryk Hryniewski was built between 1913-16 with the requirement featuring the "Georgian style" including national ornamental and architectural vocabulary⁵⁶ (fig.8). Already in the soviet publications, Djanberidze and Beridze pointed out that the architecture of the bank resembles Italian Palazzo architecture⁵⁷. The building comprises a horizontal structure which has an open arcade on the ground floor and a single slim tower, an architectural concept so typical of medieval Italian architecture, as at Bargello and Palazzo Vecchio in Florence; Palazzo del Podesta in San Gimignano; Palazzo del Podestà in Bologna, and many more.⁵⁸ It was Henryk Hryniewski who could bring the Italian palazzo architecture as a basis for reviving Georgian architecture. Hryniewski, who was born in 1869 in Kutaisi, of an emigrated Polish family, and who was executed in 1937, as "people's enemy"⁵⁹ was brought up in Europe, studied architecture at Karlsruhe Technische Hochschule and later studied arts in Florence. In 1898 he returned to Georgia and established himself forever in Tbilisi. Hryniewski in his works used the Georgian artistic vocabulary, in the forms of ornaments, architecture, costumes, and even *armoires* of his characters⁶⁰. He was behind the decorating Dinamo Stadium of Tbilisi with Georgian motives.

51 WILSON, *Representing*, 2009, pp. 224-253. It should be noted, that even though Anitkabir is located in the center of Ankara, it is isolated from the urban life of the city. One needs to go on purpose to make a ritual walk.

52 SCULLE, *The Howard*, 2005, pp. 22-48.

53 For example, *Seven Sisters*, see: ZUBOVICH, Moscow, 2021, p.125.

54 ЧАНТУРИЯ, *Капитальное*, 1975, таб. 93.35.

55 *Ibid.* таб. 133.142. DJANBERIDZE, *Georgian*, 1971, pp. 307-313

56 On this building see: BERIDZE, *Architecture*, 1963, p. 89; BULIA, KHOSHTARIA, JANJALIA, Tbilisi, 2002, pp. 135-136; CHANISHVILI, *The Late*, 2016, p. 97; KIKNADZE, Heryk, 2019, p. 66.

57 BERIDZE, *Architecture*, 1963, pp.89-94.

58 FRUGONI, *Storia*, 1921, pp. 91-154, GHIRARDO, *Inventing*, 2004, pp. 96-112.

59 KIKNADZE, *Red*, 2019, 46-71.

60 As an artist, Hryniewski must have been inspired by the Orientalist Painting movements of 19th Century Europe. His art is close to Ottoman orientalist Osman Hamdy Bey (1842-1910) and Armenian artist, born in Georgia, Vardges Sure-

The project was fulfilled only with the name of his student, later renowned architect Archil Kurdiani – builder of the Stalin Museum in Gori. Hryniewski's work was strongly imprinted in Georgian art and architecture. It is very much plausible, that Archil Kurdiani was inspired by his teacher's ideas when designing the Stalin's Museum. By this time all major works on Italian Renaissance architectural theories, Vitruvius, and Alberti were already translated into Russian⁶¹ and widely accepted in Stalin's Empire Style architecture.

It is a paradox, but Stalin's Museum (another monument to him) in Gori is based on the architectural concept of the architect his regime sentenced to death and disappearance. But by constructing a monumental building to himself, glorifying the regime, Stalin's regime commemorated the best ideas of those it victimised.

Conclusion

As the presented research has shown, the urban development of Gori during the Soviet period was bound with the construction of Stalin's cult and served to deify him during his lifetime; simultaneously, the process was developing in the wake of world architectural trends. Despite the fact that the cult of the Soviet leader began to collapse immediately after his death, the Stalin Museum

was opened in Georgia. The Stalin Museum Complex remains the visual and conceptual centre through which the city's main artery, Stalin Street, leads and without which it is impossible to move around the city (Fig. 9). The museum also houses an original exposition from 1979 dedicated to the glory of Stalin. On the one hand, this makes the museum unique, attracting foreign tourists, but on the other hand, under conditions of active propaganda, it becomes a challenge for the local population.

For Gori, whose history is deep and long, the Soviet period is only one layer, and its cultural heritage (urban fabric, architecture, museum) deserves proper study and protection. That is why we need to protect both the architecture and the museum from being used as targets or weapons of anti-Soviet or pro-Russian propaganda.

* * *

I would like to thank Dr. Ketik Asatiani, the head of the scientific division of the National Archives of Georgia, Mrs Ketevan Macharashvili of the National Archives of Gori, Mrs Tamila Koshoridze, the director of the Ethnographic Museum of Gori, Mrs Liana Okropiridze, the director of the Stalin State Museum of Gori, and the guide of the same museum, Mrs Ani Tsitsikashvili.

REFERENCES:

- ADAMSON W. L., Fascism and Political Religion in Italy: A Reassessment, in: Contemporary European History, 23/1, Cambridge, 2014, pp. 43-73.
- APRASIDZE G. & VANISHVILI Sh., Gori in Summa Historical and Cultural Monuments of Georgia, Book 5, [ავრასიძე გ., ვანიშვილი შ., გორი, საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა აღწერილობა, წიგნი 5,] Tbilisi, 1990, pp. 20-42.
- BAKRADZE L. 2021, Past and Future of the Stalin Museum in Gori, Identities and Representations in: Georgia from the 19th Century to the Present, Berlin, 2021, pp. 9-15.
- BAXA P., Piacenti's Window: The Modernism of the Fascist Masterplan of Rome in: Contemporary European History, vol. 13, No. 1, pp. 1-20.
- BERIDZE V., Architecture of Tbilisi, 1801-1917, vol.2. [ბერიძე ვ., თბილისის ხუროთმოძღვრება, 1801-1917 წლები, თბილისი 1963], Tbilisi, 1963.
- BODENSCHATZ H., Urban design for Mussolini, Stalin, Salazar, Hitler and Franco (1922–1945), in: Planning Perspectives

(1860-1921). Contrary to European Orientalists, who draw the east as a place of unseen/romantic beauty, all three abovementioned artists brought their own cultural elements as background for their stories.

61 MITROVIC, Studieng, 2009, pp. 233-263.

- tives, Vol. 29, No. 3, 2014, pp.381–392.
- BOZDOGAN S. *Modernism and National Building: Turkish Architectural Culture in: The Early Republic*, University of Washington Press, 2001, pp. 96-112.
 - Britannica, The Editors of Encyclopaedia. "Khrushchev's secret speech". *Encyclopedia Britannica*, 18 Feb. 2024, <https://www.britannica.com/event/Khrushchevs-secret-speech>.
 - BROWN P., *The Cult of the Saints: Its Rise and Function in Latin Christianity*, Enlarged Edition, Chicago, 2014.
 - BUKHNIKASHILI G., *Gori: Historical Essay* [ბუხნიკაშვილი გ., გორი: ისტორიული ნარკვევი], Tbilisi, 1940.
 - BULIA M., KHOSHTARIA D., JANJALIA M., Tbilisi, Tbilisi, 2002.
 - CALLAWAY Christopher, *Religion and Politics*, Internet Encyclopedia of Philosophy, <https://iep.utm.edu/rei-poli/#H1>
 - CHANISHVILI G., *The late medieval tradition in the 19th century Orthodox church architecture of Tbilisi in: KHOSHTARIA D. (ed.), Architecture and Identity: Church Building in Tbilisi (1801-1918)* [ჭანიშვილი გ., გვიანი შუა საუკუნეების ტრადიცია თბილისის XIX საუკუნის მართლმადიდებლურ საეკლესიო ხუროთმოძღვრებაში, ხოშტარია დ. (რედ) არქიტექტურა და იდენტობა საეკლესიო მშენებლობა თბილისიში (1801-1918)], Tbilisi 2016, pp. 205-225.
 - CHMELNIZKI Dmitrij, Alexey Shchusev, *Architect of Stalin's Empire Style*, Berlin, 2021.
 - CIANFARANI F., *The Fascist Legacy in the Built Environment in The Routledge Companion to Italian Fascist Architecture: Reception and Legacy*, Routledge, 2020, pp.10-53.
 - DJANBERIDZE N., *Architect Archil Kurdiani* [ჯანბერიძე ნ., ხუროთმოძღვარი არჩილ ქურდიანი], Tbilisi 1963.
 - RATIANI P.,(ed.), *On the occasion of the 78th anniversary of Stalin's birth; Dedicated fighter for the ideas of Leninism: for the 78th anniversary of Stalin.* [რათიანი პ., ი.ბ.სტალინის დაბადების 78 წლისთავის აღსანიშნავად; ლენინიზმის იდეებისათვის თავდადებული მებრძოლი, ი.ბ.სტალინის დაბადების 78 წლისთავისათვის], *Komunisti*. 21 December, 1957, pg. 2-3.
 - DJANBERIDZE N., ჯანბერიძე ნ., *ქართული საბჭოთა არქიტექტურა [Georgian Soviet Architecture]*, Tbilisi 1971.
 - Dr. Sun Yat-sen's Mausoleum in: *Travel China Guide*, <https://www.travelchinaguide.com/attraction/jiangsu/nanjing/sun.htm>
 - FIOLIA V., *Palace of Soviets in Moscow* [ფიოლია ვ., საბჭოების სასახლე მოსკოვში], *Komunisti* [კომუნისტი], 10.12.1936, N285.
 - FRUGONI Arsenio, *Storia dell' architettura d'Italia, Morcelliana*, 1921.
 - GENGIURI N., *Stalin's Empire—Ideological Staging in: The Art in the Period of Totalitarizm 1930-1960*, [გენგიური, სტალინური ამპირი - იდეოლოგიური ინსცენირება, ხელოვნება ტოტალიტარიზმის პერიოდში, 1930-1960], Tbilisi 2012, pp. 228-277.
 - GERSAMIA T., *Architect Michael Neprontsev*, [გერსამია თ., არქიტექტორი მიხეილ ნებრინცევი], *Ars Georgica*, Online Magazine, Serie B. 2013 <https://www.georgianart.ge/index.php/ka/2010-12-03-16-26-26/166-2014-06-05-11-47-07.html>
 - GHIRARDO D., GHIRARDO Y., *Inventing Palazzo del Corte in Ferrara, Donatello among the Blackshirts: History and Modernity in the Visual Culture of Fascist Italy*, Cornell University Press, 2004, pp. 96-112.
 - GRIMM D., *Monuments d'architecture byzantine en Géorgie et en Arménie*, Saint-Pétersbourg, 1859.
 - GROYS B., *Foreword*, in PAPERNY V., *Architecture in the Age of Stalin: Culture Two*, Cambridge, 2002, pp. xv-xvi.
 - GUNZBURGER MAKAS E., DAMLJANOVIC CONLEY T., *Capital Cities in the Aftermath of Empires: Planning in Central and Southeastern Europe (Planning, History and Environment Series)*, London & New York, 2010.
 - <https://www.georgianart.ge/index.php/ka/2010-12-03-16-26-26/166-2014-06-05-11-47-07.html>
 - KEZER Z., *Ankara in Capital Cities in the Aftermath of Empires: Planning in Central and Southeastern Europe in: GUNZBURGER MAKAS E., DAMLJANOVIC CONLEY Capital, Cities in the Aftermath of Empires Planning in Central and Southeastern Europe*, London & New York, 2010, pp. 124-139.
 - KHOSHTARIA, D., (ed.) *არქიტექტურა და იდენტობა საეკლესიო მშენებლობა თბილისიში (1801-1918) Architecture and Identity: Church Building in Tbilisi (1801-1918)*, Tbilisi 2016.
 - KHOSHTARIA D., NATSVLISHVILI N., *ხოშტარია დავით/ნაცვლიშვილი, ნათია, საეკლესიო არქიტექტურა და*

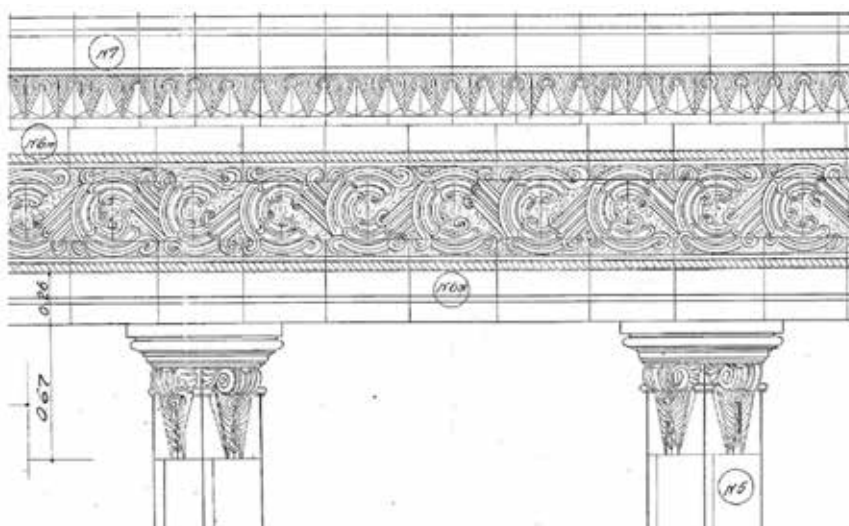
- შენელობა ეროვნული და კონფესიური იდენტობის კონტექსტში [Church Architecture and Construction in the Context of National and confessional Identity] in *Architecture and Identity: Church Building in Tbilisi (1801-1918)*, Tbilisi 2016.
- KIKNADZE E., Heryk Hrinewski, Tbilisi, 2019.
 - KIKNADZE E., *Red Terror and Georgian Artists*, Tbilisi, 2019.
 - LEONIDZE G., *Stalin, Childhood and Youth*, Epopée [ლეონიძე გ., სტალინი. ბავშვობა და ყრობა: ეპოპეა], Tbilisi, 1936.
 - MITROVIC Branko, *Studieng Renaissance Architectural Theory in the Age of Stalinism*, I Tatti Studies in the Italian Renaissance, Vol. 12/1. The University of Chicago Press, 2009, pp. 233-263.
 - PANJIKIDZE N., *Georgian society and the Soviet Inheritance*, in: Ghia Nodia, Thomas Schrapel (eds.), *From the Independence to Freedom: How the Society Changes in New Georgia* [ფანჯიკიძე ნათია, ქართული საზოგადოება და საბჭოთა მემკვიდრეობა, დამოუკიდებლობიდან თავისუფლებისკენ: როგორ იცვლება სახელმწიფო საზოგადოება ახალ საქართველოში] Tbilisi, 2021, pp. 297-340.
 - PAPERNY Vladimir, *Architecture in the Age of Stalin: Culture Two*, Cambridge, 2002.
 - RUSTAVELI SHOTA, *The Knight in the Panters Skin* [შოთა რუსთაველი, ვეფხისტყაოსანი], Tbilisi, 1937.
 - REKHVIASHVILI Dj., *God or God's killer?* [რეხვიაშვილი ჯ., ღმერთი თუ ღმერთის მკვლელი], in RFE/RL, Inc. 2021: <https://www.radiotavisupleba.ge/a/ღმერთი-თუ-ღმერთის-მკვლელი-/31428145.html>
 - REKHVIASHVILI Dj., *Tragedy of 1956...* [რეხვიაშვილი ჯ., 1956 წლის ტრაგედია...რაღიო თავისუფლება] in RFE/RL, Inc. 2010. <https://www.radiotavisupleba.ge/a/1979067.html>
 - SCULLE K., A., *The Howard Family Legacy at the Knob Creek Farm*, *Journal of the Abraham Lincoln Association*, Vol. 26, No. 2, 2005, pp. 22-48.
 - SHADURI V., *Classics of Marxism-Leninism about Culture in: Mnatobi*, [შადური ვ., მარქსიზმ ლენინიზმის კლასიკოსები კულტურის შესახებ, მნათობი], N8, 1948, p.107-128
 - SUMBADZE L., *Architectural Idea of Planning of Gori* [სუმბაძე ლ., გორის დაგეგმარების ხუროთმოძღვრული იდეა] in: *Sovet Art* [საბჭოთა ხელოვნება], 1936, N 9-10, pp. 39-41.
 - VATCHARADZE A., KARTSIVADZE M., *Stalin's 70th Anniversary in the Soviet Socialist Republic of Georgia*, in *History Project: Archival and Memory Studies*, 21.Dec.2020: http://historyproject.ge/en/archivememoryresearch/article/150/?-cat_id=40&fbclid=IwAR1x_IDumCvbbgIkWy-466aA6kUXWxE_P4HP5FXE6G6bP5YvnEN9ikJ2mM20k
 - WILSON Ch., *Representing National Identity and Memory in the Mausoleum of Mustafa Kemal Ataturk*, *The Journal of the Society of Architectural Historians* 68(2) 2009, 224-253.
 - ГОЛЬЦЕВА В., ЧИКОВАНИ С. (редакторы), *Антология Грузинской Поэзии*, Москва Ленинград, 1949.
 - ZELEF M., H., *A Hidden Figure in the Construction of Embassies in Ankara: Jacques Aggiman* in *Journal of Ankara Studies*, 5(2), 2017, Ankara, pp. 161-196.
 - ZUBOVICH K., *Moscow Monumental: Soviet Skyscrapers and Urban Life in Stalin's Capital*, Prinстон, 2021.
 - ДЖАНБЕРИДЗЕ Нодარ/ КИНЦУРАШВИЛИ Симон, *Архитектура Советской Грузии* [Architecture of the Soviet Georgia], Moscow-Tbilisi, 1958.
 - МОЙЗЕР Ф., ХМЕЛЬНИЦКИЙ Д., *Три эпохи советской архитектуры в Центральной Азии*, Вестник МИЦАИ (Международный институт центральноазиатских исследований). Вып. Самарканд, 2021. 31. стр. 7 – 18.
 - СТАЛИН И.В., *О политических задачах университета народов Востока*. Речь на собрании студентов КУТВ. 18 мая 1925 г. Сталин И.В. Сочинения, Москва, 1952. Т. 7.
 - СУМБАДЗЕ Л., *Гори: Очерк архитектуры* [Gori: Architecture Essays], Moscow, 1950.
 - ХМЕЛЬНИЦКИЙ Д., *Сталин и архитектура*, 2004 (chapter 11), online publications, Общество изучения русской усадьбы: <https://archi.ru/files/publications/virtual/hmelnitsky.htm>
 - ЧАНТУРИЯ А., *Капитальное строительство Грузии и перспективы его развития* [Major construction in Georgia and prospects for its development], Tbilisi 1975.
 - ЩУСЕВ А.В., *Национальная форма в архитектуре*, *Архитектура СССР*, № 12, Москва 1940, стр. 53-57.

1. ირაკლი თოიძე, ქართლის დედა, 1930-იანი წლები, ილუსტრაცია წიგნიდან: ГОЛЬЦЕВА, ЧИКОВАНИ, АНТОЛОГИЯ, 1949.
IRAKLI TOIDZE, MOTHER OF KARTLI, 1930-IES, PUBLISHED IN THE BOOK: ANTHOLOGY OF THE GEORGIAN POETRY, TBILISI, 1948.

2. თანამოგარჯიშე ვაჟა ჭელიძე ვარჯიშობს ყოფილ კათოლიკურ ეკლესიაში, რომელიც გადაკეთებული იყო სპორტულ დარბაზად, გორი, 1937 წელი. საკურთხეველში ღვთისმშობლის ფრესკული გამოსახულება შეთეთრებულია და ის შეცვლილია სტალინის პორტრეტით. ფოტო: სეა, გორი #1058.
ATHLETE VAZHA CHELIDZE PRACTICING IN THE FORMER CATHOLIC CHURCH, THAT WAS TURNED INTO A SPORTS HALL, GORI, 1937. BENEATH THE WHITEWASH ORIGINALLY WAS AN IMAGE OF THE MOTHER OF GOD, REPLACED BY STALIN'S PORTRAIT. PHOTO: NAG, GORI, N1058.

3. ქართული ორნამენტები, სტალინის სახლის დამცავი გავილითნის პროექტი, დეტალი. არქიტექტორი მ. ნეპრინსევი, 1936 წელი. სეა, თბილისი, ფონდი 30, ანაწერი 4-1, სსაშე #1297-3.
GEORGIAN ORNAMENTS, PROJECT FOR THE PAVILION OVER STALIN'S BIRTH HOUSE, DETAIL. ARCHITECT M. NEPRINTSEV, 1936, GNA TBILISI: F30_AN4-1_N1297_3.

4. გორი, ტერიტორია სტალინის სახლ-მუზეუმის სამხრეთით და სტალინის გამზირი, 1959 წელი. ფოტო: სპა, გორი.
GORI, AREA ON THE SOUTH OF STALIN'S BIRTH HOUSE AND THE STALIN AVENUE, 1959.
PHOTO: GNA GORI.

5. გორი, 1956 წლის მარტი, ხრუშჩოვის ინიცირებული დესტალინიზაციის სამოქალაქო პროტესტი, ფოტო: ქეთევან დემურიშვილის პირადი არქივი.
GORI, MARCH 1956, CITIZENS PROTESTING DE-STALINIZATION, INITIATED BY KHRUSHCHEV, PHOTO: KETEVAN DEMURISHVILIS PRIVATE ARCHIVE.

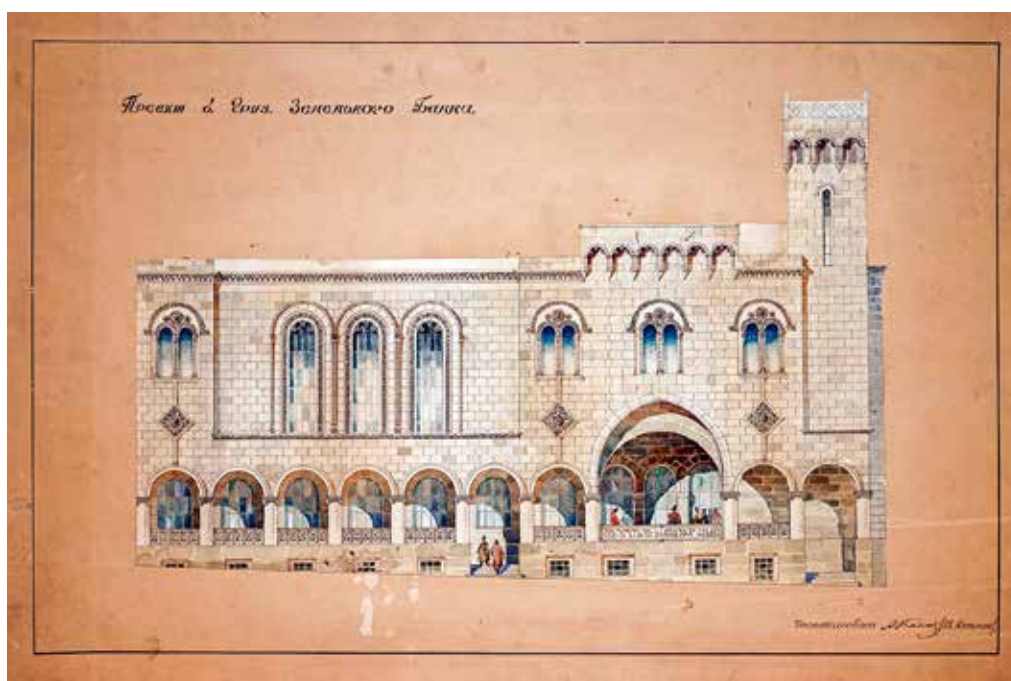

6. მონუმენტი აბრაჰამ ლინკოლნის დაბადების ადგილას, კენტაკი, ისტორიული ეროვნული პარკი.
ფოტო: AdobeStockAdobeStock_597083263.jpeg
MONUMENT AT ABRAHAM LINCOLN BIRTHPLACE NATIONAL HISTORICAL PARK, KENTUCKY. PHOTO: ADOBESTOCK ADOBESTOCK_597083263.JPEG

7. საქართველო, სტალინის სახელმწიფო მუზეუმი გორში, 1959. ფოტო: ჰარისონ ფორმანი, ვისკონსინის უნივერსიტეტის მილუოკის ბიბლიოთეკის ციფრული კოლექცია.

GEORGIA, STALIN STATE MUSEUM IN GORI, 1959, PHOTO: HARRISON FORMAN, UNIVERSITY OF WISCONSIN MILWAUKEE LIBRARIES DIGITAL COLLECTIONS.

8. ჰენრიკ ჰრინევსკი, ნახაზი სათავადაზნაურო ბანკის პროექტისთვის ანატოლი კალგინის თანავტორობით. საქართველოს ეროვნული მუზეუმის კოლექცია
HENRYK HRINEVSKI,
DRAWING FOR THE
NOBLES' LAND BANK
PROJECT CO-AUTHORED
WITH ANATOLY KALGIN.
GEORGIAN NATIONAL
MUSEUM COLLECTION.

9. გორის აერობადანება, ფოტო: ირინე გივიაშვილის.
AERO VIEW OF GORI, PHOTO: IRENE GIVIASHVILI.